

तव्यौ । तदाश्रयणमन्तरेण विशिष्टस्याश्रयाश्रयिभावस्याभावादित्यलंकाराणां यथोक्तनिमित्त ।
एव परस्परव्यतिरेको ज्यायान् ॥

(सू० २१२) एषां दोषा यथायोगं संभवन्तोऽपि केचन ।

उक्तेष्वन्तर्भवन्तीति न पृथक् प्रतिपादिताः ॥ १४२ ॥

तथाहि—अनुप्रासस्य प्रसिद्ध्यभावो वैफल्यं वृत्तिविरोध इति ये त्रयो दोषाः, ते

इत्याहुः । कल्पनायाम् अलंकारसर्वस्वकाराभिमतायाम् । तदाश्रयणमिति । तत् तादृशम् अन्वय-
व्यतिरेकरूपं यत् आश्रयणमित्यर्थः । अन्तरेण विना । विशिष्टस्य विशेषवतः, विलक्षणस्य प्रसिद्ध-
स्येति यावत् । आश्रयाश्रयिभावस्य आधाराधेयभावस्य । अभावादिति । संभावनादिरूपस्य,
उत्प्रेक्षादेरात्मादिगतत्वेनार्थाश्रितत्वविरहादित्यर्थ इति विवरणे स्पष्टम् । ननु विशिष्टस्याश्रयाश्रयि-
भावस्याभावोऽपि यथाकथंचिदाश्रयाश्रयिभावोऽस्त्येवेति चेन्न । तथा सति शब्दार्थयानामलंकाराणा-
मर्थशब्दीयत्वापत्तेः । फलितमाह इतीति । तस्मादित्यर्थः । यथोक्तनिमित्त एवेति । यथोक्तम्
अन्वयव्यतिरेकरूपं निमित्तं यस्य स एवेत्यर्थः । परस्परव्यतिरेकः अन्योन्यभेदः । ज्यायानिति ।
अतिशयेन प्रशस्य इत्यर्थः समीचीन इति यावत् । ‘ज्यायान् वृद्धे प्रशस्ये च’ इति हैमः ।
व्याख्यातमिदमुच्योक्तकारैरपि “विशिष्टस्य तत्तदाश्रयविशिष्टस्य । ज्यायानिति । साक्षात् शब्दाश्रि-
तत्वस्य यमकखड्गबन्धादौ साक्षादर्थश्रितत्वस्योत्प्रेक्षासमासोक्त्यादावसंभवात्कथंचित्तदाश्रितत्वस्या-
तिप्रसक्तत्वात् परिवृत्त्यसहशब्दाश्रितत्वं तत्सहशब्दार्थाश्रितत्वं वाच्यम् । तथा च कथंचिदाश्रि-
तत्वांशप्रवेशो विफल इत्याशयः” इति । चक्रवर्त्यादयस्तु “विशिष्टस्येति । आश्रयाश्रयिभावकल्पना-
यामतिरिक्तसंबन्धाभावेन स्वरूपसंबन्धे, एव विश्रान्तौ तत्र चान्वयव्यतिरेकयोरेव निर्णायकत्वादित्यर्थः ।
आश्रयाश्रयिभावस्येत्यनन्तरम् ‘अधिकस्य’ इति पूरणीयम् । यद्यपि निर्णायकेन निर्णयस्य
नान्यथासिद्धिः, अन्यथा वस्तुतः स्वरूपसंबन्धासत्त्वे किं निर्णायकावन्वयव्यतिरेकौ किं च, एते
शब्दालंकारा एतेऽर्थालंकारा एते, उभयालंकारा इति विशिष्टप्रत्ययसाक्षिकेण तेनैवोपपद्यते शब्दाद्य-
लंकारव्यवस्था तथापि सर्वेषामेवालंकाराणां सर्वालंकारत्वं शब्दार्थयानामर्थशब्दीयत्वं वेति वादिविप्र-
तिपत्तिनिराकरणेऽन्वयव्यतिरेकौ विनानुभवोऽपि प्रमाणयितुं न शक्यते, इति तावेवोपन्यासार्हावित्यत्र
तात्पर्यम् । तदुक्तम् ‘तदाश्रयणमन्तरेण’ इति । ज्यायानिति । वादिनिराकरणे तस्यावश्यकत्वादिति
भावः । एतावतापि स्वरूपसंबन्धपक्षः परमसमीचीनः, तावता वादापरिसमाप्तेर्न तु स्वपक्ष एव न
भवतीति स्मर्तव्यम् ।” इति व्याचख्युः ॥ इति संकरः ॥ ६१ ॥

नन्वलंकाराणां दोषाः प्राचीनैरभिहिताः, ते किं न सन्त्येव, आहोस्वित् संभविनोऽपि, उपेक्षिताः ।
आद्येऽनुभवविरोधः, अन्त्ये न्यूनतेत्यतः, तान् दोषान् स्मारयित्वा, उक्तदोषेष्वन्तर्भावयन्नाह एषा-
मिति । एषां शब्दालंकाराणामर्थालंकाराणां च केचन कतिचित् दोषाः संभवन्तोऽपि । उक्तेषु सप्त-
मोल्लासोक्तेषु काव्यदोषेषु यथायोगं यथासंभवम् अन्तर्भवन्ति समाविशन्तीति हेतोः, अस्माभिः पृथक्
न प्रतिपादिता इत्यर्थः ॥

अन्तर्भावमेवोपपादयति तथाहीत्यादिना ‘न पृथक् प्रतिपादनमर्हन्ति’ (७७८ पृष्ठे) इत्यन्तेन ।
तथाहीति । अन्तर्भावमेवोपपादयामीत्यर्थः । तत्र शब्दालंकारेषु योऽनुप्रासस्तस्य दोषाणामुक्तेष्वन्त-
र्भावमाह अनुप्रासस्येति । वैफल्यं चमत्काराजनकत्वम् । वृत्तिविरोधः वृत्तेः, उपनागरिकादेः,

प्रसिद्धिविरुद्धताम् अपुष्टार्थत्वम् प्रतिकूलवर्णतां च यथाक्रमं न व्यतिक्रामन्ति तत्स्वभावत्वात् क्रमेणोदाहरणम्—

चक्री चक्रारपङ्क्तिं हरिरपि च हरीन् धूर्जटिर्धूर्ध्वजाग्रा-

नक्षं नक्षत्रनाथोऽरुणमपि वरुणः कूबराग्रं कुबेरः ।

रंहः संघः सुराणां जगदुपकृतये नित्ययुक्तस्य यस्य

स्तौति प्रीतिप्रसन्नोऽन्वहमहिमरुचेः सोऽवतात्स्यन्दनो वः ॥ ५८० ॥

अत्र कर्तृकर्मप्रतिनियमेन स्तुतिः, अनुप्रासानुरोधेनैव कृता न पुराणेतिहासादिषु तथा प्रतीतेति प्रसिद्धिविरोधः ॥

भण तरुणि रमणमन्दिरमानन्दस्यन्दिसुन्दरेन्दुमुखि ।

यदि सल्लीलोच्छापिनि गच्छसि तत् किं त्वदीयं मे ॥ ५८१ ॥

विरोधः प्रतिकूलता । त्रयो दोषा इति । प्राचीनैरुक्ता इत्यर्थः । प्रतिकूलवर्णतां चेति । माधुर्य-
व्यञ्जिकायां वृत्तौ शब्दत एव टवर्गादेः, ओजोव्यञ्जिकायामुद्धतगुम्फविधानमुखेन शिथिलबन्ध-
स्यार्थतः पर्युदासादिति भावः । न व्यतिक्रामन्ति नातिवर्तन्ते किं तु तत्रैवान्तर्भूता भवन्तीत्यर्थः ।
तत्र हेतुं दर्शयति तत्स्वभावत्वादिति । तत्तल्लक्षणाक्रान्तत्वादित्यर्थः ॥

तत्र प्रसिद्धयभावस्य प्रसिद्धिविरुद्धतायामन्तर्भावे, उदाहरति चक्रीति । मयूरकविकृते सूर्यशतके
सूर्यरथवर्णनमिदम् । अहिमरुचेः सूर्यस्य सः स्यन्दनः, रथः, वः, युष्मान् अवतात् रक्षतु, इत्यन्वयः । स
कः, जगदुपकृतये लोकोपकाराय नित्ययुक्तस्य निरन्तरप्रवृत्तस्य सदा सज्जितस्य वा यस्य (रथस्य)
चक्रारपङ्क्तिं चक्रगतानाम् अराणां कीलकानां पङ्क्तिं चक्री विष्णुः स्तौतीत्यन्वयः । हरीन्
अश्वान् हरिः, इन्द्रः, धूर्यानमुखं तत्रत्यध्वजानां पताकानाम् अग्रान् अग्रभागान् धूर्जटिः शिवः, अक्षं
चक्रं चक्रनाभिप्रोतं लोहदण्डं वा नक्षत्रनाथः, चन्द्रः, अरुणं सारथिं वरुणः पाशी कूबराग्रं युग-
धराग्रं कुबेरः, रंहः, वेगं सुराणां संघः, देवसमूहः 'अन्वहं प्रतिदिनं प्रीत्या प्रसन्नः सन् स्तौति' इति-
सर्वान्वयि । 'प्रातः प्रसन्नः' इति पाठे प्रभातसमये प्रसन्नः सन्नित्यर्थः । 'धूर्ध्वजान्तान्' इति काचि-
त्पाठः । "अरमङ्गे रथाङ्गस्य शीघ्रशीघ्रगयोरपि" इति शाश्वतः । "चक्री काके कुलालेऽहौ वैकुण्ठे
चक्रवर्तिनि" इति हैमः । "धूः स्त्री क्लीबे यानमुखम्" इत्यमरः । "स्यादक्षश्चक्रधारणे" इति
वैजयन्ती । स्रग्धरा छन्दः । लक्षणमुक्तं प्राक् १०९ पृष्ठे ॥

अत्र चक्रिप्रभृतीनां कर्तृणां चक्रारपङ्क्त्यादीनां कर्मणां प्रतिनियमेन स्तुतिरनुप्रासानुरोधेनैव
निबद्धा न पुनः पुराणेतिहासादिषु तथा प्रसिद्धेति प्रसिद्धयभावः । सोऽयं प्रसिद्धिविरोध एव ।
तदुक्तं प्रभायाम् "चक्री कर्ता चक्रारपङ्क्तिमेव कर्मभूता स्तौति नान्यत् । इत्येवंरूपेण स्तुतिर-
नुप्रासानुरोधेनैव कृता न पुराणाद्यनुरोधान्नाप्यर्थौचित्यादतः प्रसिद्धिविरोधो दोषः" इति । उक्तं च
चन्द्रिकायामपि "अत्र चक्रादीनां कर्तृकर्मणां नियततया निबद्धस्य स्तव्यस्तावकभावस्येतिहासादिषु
प्रसिद्धयभावोऽनुप्रासदोषः" इति । तदेवाह अत्रेत्यादिना । कर्तृकर्मप्रतिनियमेन चक्री चक्रार-
पङ्क्तिं स्तौतीति रीत्या ॥

वैफल्यस्यापुष्टार्थतायामन्तर्भावे, उदाहरति भणेति । भर्तृगृहगमनाय कृतावधारणां प्रति, उपनाय-
कस्योक्तिरियम् । युग्मकमिदम् द्वाभ्यां छन्दोभ्यां वाक्यार्थसमाप्तेः । युग्मकलक्षणं तूक्तं प्राक् (१५५

अननुरणन्मणिमेखलमविरतशिञ्जानमञ्जुमञ्जीरम् ।

परिसरणमरुणचरणे रणरणकमकारणं कुरुते ॥ ५८२ ॥

अत्र वाच्यस्य विचिन्त्यमानं न किञ्चिदपि चारुत्वं प्रतीयते, इत्यपुष्टार्थतैवानुप्रासस्य वैफल्यम् ॥

अकुण्ठोत्कण्ठया (५८२ अ) इति । अत्र शृङ्गारे परुषवर्णाडम्बरः पूर्वोक्तरीत्या विरुध्यते, इति परुषानुप्रासोऽत्र प्रतिकूलवर्णनैव वृत्तिविरोधः ॥

पृष्ठे) । हे, आनन्दस्यन्दी सुन्दरश्च यः, इन्दुः शारदपूर्णिमाचन्द्रस्तद्वत् प्रकाशमानं मुखं यस्यास्तादृशि । सतीभिरुत्कृष्टाभिर्लीलाभिरुल्लसितं वक्तुं शीलं यस्यास्तथाभूते । ‘सल्लीखेल्लसिनि’ इति पाठे सतीलीला उल्लासयितुं शीलं यस्या इत्यर्थः । अरुणौ सालक्तकौ चरणौ यस्यास्तथाभूते । हे तरुणि त्वं यदि रमणमन्दिरं भर्तृगृहं गच्छसि । तत् तदा त्वदीयं परिसरणं गमनं मे मम, अकारणं निमित्तं विना रणरणकम् उत्कण्ठां किं कुतः कुरुते तत् भण वदेत्यन्वयः । कीदृशं परिसरणम् अननु बहुतरं यथा स्यात्तथा रणन्तः शब्दायमानाः, मणयो यस्यां तादृशी मेखला काञ्ची यत्र तथाभूतम् । यद्वा, अननु, अनल्पं रणन्ती मणिमेखला यत्र तथाभूतम् । ‘अननुरणत्’ इति पाठे शब्दरहितमणिमेखलमित्यर्थः, तत्स्थानस्य गुरुत्वेन लघुसंचारादिति भावः । अविरतं संततं शिञ्जानं शब्दायमानं मञ्जु सुन्दरं मञ्जीरं नूपुरं यत्र तादृशं चेत्यर्थः । “भूषणानां च शिञ्जितम्” इत्यमरः । केचित्तु “रमणमन्दिरं क्रीडागृहम् । रणरणकं चिन्ताम् । अत्र संबोधनविशेषणैर्नान्यिकायाः स्वाधीनपतिकालं निःशङ्कत्वं च व्यज्यते” इत्याहुः । आर्या छन्दः । लक्षणमुक्तं प्राक् ४ पृष्ठे ॥

अत्र वैफल्यस्यापुष्टार्थतायामन्तर्भावं दर्शयति अत्र वाच्यस्येत्यादिना । अत्र अननुरणन्मणिमेखलमिति, अविरतशिञ्जानमञ्जुमञ्जीरमिति च परिसरणविशेषणद्वयं ‘त्वदीयं परिसरणमकारणं वृथा रणरणकं कुरुते’ इति वाच्यार्थस्य तेन व्यङ्ग्यस्य भाविर्विरहस्य च न किञ्चिदुपकारे वर्तते केवलमनुप्रासार्थमेव तदुपात्तमिति, अपुष्टार्थत्वमेवानुप्रासस्य वैफल्यमुच्यते, इति भावः । तदुक्तमुद्घोते “शब्दानुरूपार्थविरहेणानुप्राससत्त्वेऽपि नास्वादोत्कर्षः शब्दालंकाराणामपि, अर्थातिशयाधानद्वारेणैव चमत्कारत्वात् शब्दानां परिवृत्यसह्यमात्रेण शब्दालंकारव्यपदेशः” इति । उक्तं च चक्रवर्त्यादिभिरपि “अत्र वाच्यस्येत्यादि । क्रीडागृहं यदि गच्छसि तदा किमिति तत्र गमनं वृथा चिन्तां कुरुते, इति वाक्यार्थे वैचित्र्याभावस्यानुभाविक्त्वेन केवलं शब्दमात्रपर्याप्तोऽनुप्रास इत्यर्थपरिपोषादपुष्टार्थेत्यर्थः । तथा च शब्दालंकारत्वेऽपि, अनुप्रासादीनामर्थोपकारकत्वेनावश्यं भवितव्यमिति भावः । न हि शब्दालंकाराणां सर्वार्थमपूरस्कृत्यैव रसोपकारकत्वम् परंपरासंबन्धेन शब्दवदर्थस्यापि घटकत्वात् । परं तु शब्दान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वात् ‘प्राधान्येन व्यपदेशः’ इति न्यायात्तदीयत्वेन व्यपदेश इति न तु सर्वार्थानपेक्षता । तदुक्तं ‘यत्सोऽर्थान्तरयुक्त्या’ इति (७० पृष्ठे) । एवं चार्थोपकारकत्वरूपद्वारबाधात् प्रकृतानुप्रासस्य चमत्कारानुपयोगित्वमेवेत्याशयः” इति ॥

वृत्तिविरोधस्य प्रतिकूलवर्णनायामन्तर्भावे, उदाहरति अकुण्ठेति । इदं पद्यं सप्तमोल्लासे (३२७ पृष्ठे) उदाहृतम् तत्रैव व्याख्यातं च । परुषवर्णेति । ठकाररूपेत्यर्थः । आडम्बरः समारम्भः । “आडम्बरः समारम्भे गजगर्जितद्वयोः” इति विश्वः । “परुषवर्णाडम्बरः । परुषवर्णनिष्पाद्यश्चित्तक्षोभः” इति केचित् । पूर्वोक्तरीत्या अष्टमोल्लासे गुणविवेचनप्रस्तावोक्तरीत्या । विरुध्यते,

यमकस्य पादत्रयगतत्वेन यमनमप्रयुक्तत्वं दोषः ॥ यथा

भुजङ्गमस्येव मणिः सदम्भा ग्राहावकीर्णैव नदी सदम्भाः ।

दुरन्ततां निर्णयतोऽपि जन्तोः कर्षन्ति चेतः प्रसभं सदम्भाः ॥ ५८३ ॥

उपमायाम् उपमानस्य जातिप्रमाणगतन्यूनत्वम् अधिकता वा तादृशी, अनुचितार्थत्वं दोषः, धर्माश्रये तु न्यूनाधिकत्वे यथाक्रमं हीनपदत्वमधिकपदत्वं च न व्यभिचरतः ॥ क्रमेणोदाहरणम्—

चण्डालैरिव युष्माभिः साहसं परमं कृतम् ॥ ५८४ ॥

इति । प्राक् ९९ सूत्रे “अटवर्गाः” इति टवर्गस्य पर्युदासादिति भावः । वृत्तिविरोध इति । शृङ्गरे हि, उपनागरिका वृत्तिरुचिता तां विहाय परुषाया अङ्गीकारात् यो माधुर्यव्यञ्जकवृत्तिविरोधोऽनुप्रासदोषः स प्रतिकूलवर्णनैवेति भावः ॥

यमकस्य पादत्रयगतत्वेन यमनं दोषः । स चाप्रयुक्तेऽन्तर्भवति कविभिस्तथाप्रयोगादित्याह यमकस्येति । यमनं निबन्धनम् । अप्रयुक्तत्वमिति । एकस्मिन् द्वयोश्चतुर्षु वा पादेषु यमकं कविप्रयोगे दृष्टम् न तु पादत्रये “यमकं तु विधातव्यं न कदाचिदपि त्रिपात्” इति निषेधात् । अतः पादत्रये यमकम् अप्रयुक्तत्वरूपदोष एवेत्यर्थः ॥

तदुदाहरति भुजङ्गमस्येति । सदम्भाः, दम्भः कपटं तत्सहिताः खला इत्यर्थः, दुष्टाभिसंधानयुक्ता इति यावत् । “कपटोऽस्त्री व्याजदम्भो” इत्यमरः । दुरन्ततां दुःखप्राप्त्यान्तःकरणताम् । यद्वा स्त्रीयां परिणामदुष्टतां निर्णयतोऽपि निश्चिन्वतोऽपि जन्तोः प्राणिनः, चेतः, चित्तं प्रसभं बलात्कारेण ‘प्रमुखे’ इति पाठे, आपाततः कर्षन्तीत्यन्वयः । क इव सदम्भाः सत् विद्यमानम् उक्तुं वा, अम्भः, तेजः कान्तिः, यत्र तादृशो भुजङ्गमस्य सर्पस्य मणिरिव । तेजसोऽप्यम्भःपदवाच्यत्वमस्ति । अत एव शस्त्र-स्फटिकमौक्तिकादौ ‘सपानीयमिदम्’ इति व्यवहारः परीक्षकाणाम् । अत एव च ‘उल्लास्य कालः’ इत्यादौ (१२९ पृष्ठे) कान्तौ धाराजलैरिति जलशब्दप्रयोगः । केचित्तु सदमिति सदेत्यर्थेऽव्ययम् तथा च सदाद्युतिरित्यर्थ इत्याहुः । तथा ग्राहैर्नैकैः, अवकीर्णा व्याप्ता सदम्भाः सत् समीचीनं खच्छतरम् अम्भः, उदकं यस्यास्तथाभूता नदीवेत्यर्थः । उपजातिश्छन्दः । लक्षणमुक्तं प्राक् ७८ पृष्ठे ॥

अथार्थालंकारदोषेषु, उपमादोषाणामुक्तेष्वन्तर्भावमाह उपमायामित्यादिना । जातिप्रमाणेति । जातिगोत्वप्राप्त्यन्तादिः । जातिलक्षणं वृत्तं प्राक् ३४ पृष्ठे १६ पङ्क्तौ । प्रमाणं परिमाणम् तद्गतेत्यर्थः । तादृशी जातिप्रमाणगता । अनुचितार्थत्वमिति । अयं भावः—उपमायां यौ न्यूनाधिकोपमानत्वे दोषौ तत्रोपमाने, उपमेयापेक्षया जातिगतं प्रमाणगतं वा यन्न्यूनत्वमधिकत्वं वा तत् अनुचितार्थत्वमेवेति । साधारणधर्मगतावपि दोषावुक्तदोषयोरन्तर्भवत इत्याह धर्माश्रये त्विति । तुशब्दः समुच्चयार्थकः, व्यवहितो योज्यः । धर्मः, साधारणो धर्मः, आश्रयो ययोस्ते, इति विग्रहः । तथा च साधारणधर्मगते न्यूनाधिकत्वे, अपीत्यर्थः । उपमानस्य न्यूनधर्मत्वं, अधिकधर्मत्वं चेति फलितोऽर्थः । यथाक्रमं क्रमेण । हीनेति । हीनपदत्वं न्यूनपदत्वम् अधिकपदत्वं च दोषं न व्यभिचरतः नातिवर्तेते किं तु तत्रैवान्तर्भवत इत्यर्थः ॥

तत्र जातिगतन्यूनत्वस्यानुचितार्थतायामन्तर्भावे, उदाहरति चण्डालैरिति । वामनसूत्रवृत्तौ

वह्निस्फुलिङ्ग इव भानुरयं चकास्ति ॥ ५८५ ॥

अयं पद्मासनासीनश्चक्रवाको विराजते ।

युगादौ भगवान् वेधा विनिर्मित्सुरिव प्रजाः ॥ ५८६ ॥

पातालमिव ते नाभिः स्तनौ क्षितिधरोपमौ ।

वेणीदण्डः पुनरयं कालिन्दीपातसंनिभः ॥ ५८७ ॥

अत्र चण्डालादिभिरुपमानैः प्रस्तुतोऽर्थोऽत्यर्थमेव कदर्थित इत्यनुचितार्थता ॥

स मुनिर्लाञ्छितो मौञ्ज्या कृष्णाजिनपटं वहन् ।

व्यराजन्नीलजीमूतभागाश्लिष्ट इवांशुमान् ॥ ५८८ ॥

चतुर्थेऽधिकरणे द्वितीयेऽध्याये, उदाहृतमिदम् । साहसम् अविचारकृतं कर्म । “ साहसं तु दमे दुष्कर-
कर्मणि । अविमृश्यकृतौ धाष्ट्ये ” इति हैमः । अत्र चण्डालव्रजातेन्यूनतया दुष्कर्मकारित्वव्यक्ते-
रनुचितार्थत्वमिति प्रदीपः । (अनुचितार्थत्वमिति । तद्वक्तृविवक्षायां तु न दोषत्वमिति बोध्यम्)
इत्युद्घोतः । तदेतदुक्तं सुधासागरे भीमसेनेन “ यदा साहसिकमात्रोपमानविवक्षया चण्डालादि-
पदमुपादीयते तदैवेदमुदाहरणम् न तु दुष्कर्मकारित्वविवक्षायामपि ” इति । काव्यप्रकाशसंकेते सोमेश्वरेण
तु “ अत्र वाच्यं साहसकारित्वमिवास्पृश्यत्वाद्यपि व्यङ्ग्यमिति जातिगतं न्यूनत्वम् ” इत्युक्तम् ॥

प्रमाणगतन्यूनत्वस्यानुचितार्थतायामन्तर्भावे, उदाहरति ब्रह्मीति । वामनसूत्रवृत्तौ चतुर्थेऽधिकरणे
द्वितीयेऽध्याये, उदाहृतमिदम् । वह्निस्फुलिङ्ग इव, अग्निकण इव । “ त्रिषु स्फुलिङ्गोऽग्निकणः ” इत्यमरः ।
अत्र भगवतः सहस्रभाग्नो ज्वलनस्फुलिङ्गलक्षणमुपमानं परिमाणतो न्यूनम् ॥

जातिगताधिकताया अनुचितार्थतायामन्तर्भावे, उदाहरति अयमिति । सरस्वतीकण्ठाभरणे प्रथम-
परिच्छेदे ५१ सूत्रे, उदाहृतं पद्यमिदम् । अयं चक्रवाकः पक्षिविशेषः पद्मेव, आसनं तत्र, आसीनः,
उपविष्टः, युगादौ प्रजाः, विनिर्मित्सुः, निर्मातुमिच्छुः, भगवान् वेधाः, ब्रह्मव्र विराजते शोभते, इत्यर्थः ।
अत्र ब्रह्मत्वजात्या, उपमानमधिकम् । ब्रह्मणः कल्पभेदेन भेदात् ब्रह्मत्वं जातिरिति प्रदीपादौ स्पष्टम् ॥

प्रमाणगताधिकताया अनुचितार्थतायामन्तर्भावे, उदाहरति पातालमिति । वामनसूत्रवृत्तौ चतुर्थेऽ-
धिकरणे द्वितीयेऽध्याये, उदाहृतं पद्यमिदम् । ते ‘ तव ’ इत्यस्य ‘ नाभिः ’ इत्यत्र ‘ स्तनौ ’ इत्यत्र ‘ वेणी-
दण्डः ’ इत्यत्र चान्वयः । क्षितिधरः पर्यतः । कालिन्दीपातसंनिभः, यमुनाप्रवाहतुल्यः । अत्र परि-
माणतः, उपमानमधिकम् ॥

एषूदाहरणेषु चण्डालादिभिरुपमानैरुपमेयभूता अर्था अत्यन्तमेव कदर्थिताः, निन्दोपहासादिप्रतीतेः,
इत्यनुचितार्थता । तदेवाह अत्रेत्यादिना । प्रस्तुतः, उपमेयरूपः । कदर्थितः तिरस्कृतः । अनुचि-
तार्थतेति । यद्यपि चण्डालादेर्न्यूनत्वेनोपमेयस्य तिरस्कारोऽपि ब्रह्मादिभिरुपमानैर्न तथा तथाप्यल्यु-
त्कृष्टब्रह्माद्युपमानकत्वम् अपेक्ष्योपमेयस्यासत्यतापर्यवसायितयोपहासाय भवतीति बोध्यमिति, उद्घो-
तसारबोधिन्त्यादिषु स्पष्टम् । एवं च पूर्वोदाहरणद्वये निन्दाप्रतीतेः, उत्तरोदाहरणद्वये, उपहासप्रतीते-
रनुचितार्थत्वमिति फलितम् ॥

धर्माश्रितस्य न्यूनत्वस्य हीनपदतायामन्तर्भावे, उदाहरति स मुनिरिति । वामनसूत्रवृत्तौ चतुर्थेऽधि-

अत्रोपमानस्य मौञ्जीस्थानीयस्तडिल्लक्षणो धर्मः केनापि पदेन न प्रतिपादित इति हीनपदत्वम् ॥

स पीतवासाः प्रगृहीतशार्ङ्गो मनोज्ञभीमं वपुराप कृष्णः ।

शतहृदेन्द्रायुधवात्रिशयां संसृज्यमानः शशिनेव मेघः ॥ ५८९ ॥

अत्रोपमेयस्य शङ्खादेरनिर्देशे शशिनो ग्रहणमतिरिच्यते, इत्यधिकपदत्वम् ॥

लिङ्गवचनभेदोऽपि, उपमानोपमेययोः साधारणं चेत् धर्मसम्यक्त्वं कुर्यात् तदा, एक-
तरस्यैव तद्धर्मसमन्वयावगतेः सविशेषणस्यैव तस्योपमानत्वमुपमेयत्वं वा प्रतीयमानेन धर्मेण
प्रतीयते, इति प्रक्रान्तस्यार्थस्य स्फुटमनिर्वाहादस्य भग्नप्रक्रमरूपत्वम् । यथा—

करणे द्वितीयेऽध्याये, उदाहृतं पद्यमिदम् । मौञ्ज्या मुञ्जाख्यतृणनिर्मितमेखलया लाञ्छितः, चिह्नितः
कृष्णाजिनरूपं पटं बल्लं वहन् सः, मुनिः, नारदः, नीलेन नीलवर्णेन जीमूतभागेन मेघखण्डेन, आल्लिष्टः
संबद्धः, अंशुमान् सूर्य इव व्यराजदित्यर्थः ॥

अत्रोपमेयमौञ्जीस्थानीयस्तडिल्लक्षण उपमानस्य धर्मो न केनापि पदेन प्रतिपादितः, न चाक्षेपा-
दिनापि स्पष्टं प्रतीयते, अत्रिनाभावाद्यभावादिति न्यूनपदत्वमेवैतदिति प्रदीपे स्पष्टम् । तदेवाह अत्रे-
त्यादिना । उपमानस्य अंशुमतः । अस्य 'धर्मः' इत्यनेनान्वयः । तडिल्लक्षणः तडिद्रूपः ।
“तडित्सौदामिनी विद्युत्” इत्यमरः । हीनपदत्वमिति । न्यूनपदत्वमेवैतदित्यर्थः ॥

धर्माश्रितस्य धर्मगतस्य, अधिकत्वस्याधिकपदतायामन्तर्भावे, उदाहरति स पीतेति । पीतं पीत-
वर्णं वासो बल्लं यस्य तादृशः प्रगृहीतं शार्ङ्गं शङ्खविकाररूपं धनुर्येन तथाभूतः सः, श्रीकृष्णः, मनोज्ञं
सुन्दरं च तत् भीमं भयंकरं च वपुः शरीरम् आप प्राप । क इव शतहृदा विद्युत् इन्द्रायुधं
शक्रधनुश्च तद्वान् निशायां रात्रौ शशिना चन्द्रेण संसृज्यमानः संबध्यमानः, मेघ इवेत्यर्थः । “शतहृदा
क्षियां वज्रे सौदामिन्यां च कीर्तिता” इति कोशः । उपजातिश्छन्दः । लक्षणमुक्तं प्राक् ७८ पृष्ठे ॥

अत्रोपमेये श्रीकृष्णे शङ्खाद्यनिर्देशात् उपमाने मेघे शङ्खतुल्यस्य शशिनो ग्रहणमतिरिक्तमिति धर्मा-
धिक्यं दोषः सोऽयमधिकपदत्वमेव । तदेवाह अत्रेत्यादिना । उपमेयस्य श्रीकृष्णस्य । अधिकपद-
त्वमिति । अधिकपदत्वमेवैतदित्यर्थः । उपमानन्यूनाधिकधर्मत्वमेवोपमेयाधिकन्यूनधर्मत्वमिति पृथक्
नोक्तमित्युच्यते स्पष्टम् ॥

उपमायामुपमानोपमेययोर्भिन्नलिङ्गत्वं भिन्नवचनत्वं चेति दोषद्वयं प्राचीनैरुक्तम् तदपि भग्नप्रक्रम-
तायामन्तर्भवतीत्याह लिङ्गवचनभेदोऽपीति । उपमानोपमेययोर्लिङ्गवचनभेदोऽपि चेत् यदि साधा-
रणं साधारणत्वेन विवक्षितं धर्मम् अन्यरूपम् असाधारणरूपं कुर्यादित्यन्वयः । यथा वक्ष्यमाणे ‘चिन्ता-
रत्नम्’ इत्युदाहरणे चिन्तारत्नमित्युपमानस्य त्वमित्युपमेयस्य यः, नपुंसकत्वावपुस्त्वरूपयोर्लिङ्गयोर्भेदः
साधारणत्वेन विवक्षितं च्युतत्वरूपं पुंस्त्वावरुद्धं धर्मं च्युतमिति नपुंसकत्वावरुद्धमसाधारणं करोतीति
बोध्यम् । एतेन ‘चन्द्र इव सुन्दरं मुखम्’ इत्यादौ दोष एवेति सूचितमिति ध्येयम् । अत एव
‘चिन्तारत्नमिव’ इत्युदाहरणव्याख्यानावसरे, उच्यते, एवमेवोक्तं स्फुटीभविष्यति । एकतरस्यैवेति ।
उपमानस्यैव, उपमेयस्यैव वेत्यर्थः । असाधारणत्वादेवोभयत्र नान्वय इति भावः । तद्धर्ममिति । उपात्त-

१ अविनेति । व्याप्याभावादित्यर्थः । तं विना च सादृश्यप्रतीतिर्दोषत्वमित्युच्यते ॥

धर्मैत्यर्थः । समन्वयावगतेरिति । पञ्चम्यन्तामिदं 'प्रतीयते' इत्यत्र हेतुत्वेनान्वेति । नन्वस्तु, एक-
तरस्यैवोपात्तधर्मसमन्वयावगतिः का नो हनिरिति चेत् तथा सति कथमुपमानत्वमुपयेयत्वं च स्यात्
यतः, उपमानत्वमुपमेयत्वं च विशेषणान्वितयोरेव वस्तुनोर्भवति न तु केवल्योर्वस्तुनोरित्याह स-
विशेषणस्यैवेत्यादि । सविशेषणस्यैवेति । विशेषणसहितस्यैवेत्यर्थः । विशेषणभूतसाधारणधर्मान्वित-
स्यैवेति यावत् । तस्येति । वस्तुन इत्यर्थः । 'कमलमिव मुखं मनोज्ञमेतत्' इत्यादौ (५२१ पृष्ठे
१ पङ्क्तौ) कमलरूपस्य मुखरूपस्य च वस्तुन इति यावत् । " तस्येति । धर्मिण इत्यर्थः " इति तु
संकेते माणिक्यचन्द्रः । उपमानत्वमुपमेयत्वं वेति । भवतीति भावः । एतदनन्तरं 'तच्च' इति
शेषः । तच्च, उपमानत्वमुपमेयत्वं वा प्रतीयमानेन धर्मेण प्रतीयते, इत्यन्वयः । ननूपात्तधर्मस्यैकत्रै-
वान्वये साधारणधर्माभावात्कथमुपमानत्वोपमेयत्वयोर्निर्वाह इत्यत आह प्रतीयमानेनेति । गम्यमा-
नेनेत्यर्थः, लिङ्गविपरिणामेन यथाकथंचिदन्वयं प्राप्तेनेति यावत् । यत्तु संकेते माणिक्यचन्द्रेण
व्याख्यातम् " प्रतीयमानेनेति । शब्दानुक्तनोर्भयानुगमक्षमेण शब्दोक्तसमानधर्मव्यतिरिक्तेन,
अध्याहृतेन केनापीत्यर्थः " इति तत्तु चिन्त्यमेव तथाविधार्थस्य मूलकृतोऽनभिप्रेतत्वात् । अत एव
मूले " ननु समानमुच्चारितं प्रतीयमानं वा धर्मान्तरमुपादाय " इति, उत्तरत्र विद्यमानस्य शङ्काग्रन्थ-
स्पोत्थितिः संगच्छते । अन्यथा तथाविधशङ्कायाः प्रागेव प्रवृत्तत्वेन पुनरुत्थितिश्चर्वितचर्वणन्यायापा-
तापत्त्यासंगतैव स्यात् । तस्मात् पूर्वोत्तरग्रन्थयोर्भिन्नविषयतासंपादनाय पूर्वोत्तरग्रन्थस्थयोः प्रतीय-
मानपदयोर्भिन्नार्थकत्वमवश्यं वर्णनीयम् । तथा चात्रत्यप्रतीयमानपदस्य 'लिङ्गविपरिणामेन यथाकथं-
चिदन्वयं प्राप्तेन' इत्यर्थकत्वम् । उत्तरग्रन्थस्थस्य प्रतीयमानपदस्य तु 'अध्याहृत' इत्यर्थकत्वमिति
शङ्काग्रन्थस्य पुनरुत्थितिः सुवचा भवतीति बोध्यम् । अत एवादयोते " इवादिना धर्मत्वेनापि,
उपात्तधर्म एव बोध्यते तस्य निरुक्तोभयनिष्ठत्वे, उपमानिर्वाहो नान्यथेति भावः । अपरत्र लिङ्गविप-
रिणामेन यथाकथंचिदन्वयेऽपि स्फुटत्वाभावेन चमत्कारापकर्ष इति तत्त्वम् " इति, अत्रत्यप्रदीपाशयो
वर्णितः । उत्तरग्रन्थव्याख्यानावसरे तु " प्रतीयमानम् अध्याहारलभ्यम् " इति व्याख्यातमिति विप-
श्चिद्विभिन्नभावनीयम् । प्रक्रान्तस्य उपमालंकारस्य । स्फुटमनिर्वाहादिति । झटिति प्रतीयनुदया-
दित्यर्थः, लिङ्गादिविपरिणामप्रयुक्तविलम्बादिति भावः । अस्य लिङ्गवचनयोर्भेदरूपस्य दोषस्य । भग्न-
प्रक्रमरूपत्वमिति । उक्तरीत्या, उपमाने प्रतीयमानतया वाच्यतया वा, उपक्रान्तस्य साधारणधर्मस्य,
उपमेये तदन्यथा वाच्यतया प्रतीयमानतया वा, उपसंहारात् भग्नप्रक्रमत्वमेवेत्यर्थः ॥

तदेतत्सर्वं विवरणकारैरपि विवृतं " साधारणधर्मवाचकपदस्य भिन्नलिङ्गवचनयोरुपमानोपमेय-
योरेकतरानुसारिलिङ्गवचनत्वे भिन्नलिङ्गं भिन्नवचनं चेति दोषद्वयं भोजराजादिसंमतम् । तद्विजं तु
यद्वाचकलिङ्गवचनानुसारि साधर्म्यवाचकं साधारणधर्मवाचकं यत् पदं स्यात् तेनैव तस्यान्वयः
स्यात् न तूभाष्यामपि विशेषणविशेष्यभावान्वये समानलिङ्गसमानवचनयोस्तन्त्रत्वात् । उभयत्र,
उपमानोपमेययोः, अन्वयाभावे च तस्य साधर्म्यत्वमेव साधारणधर्मत्वमेव व्याह्रयेत तत्स्वरूपत्वा-
त्तस्य तदभावे च कथमुपमा । उपात्तस्य साधारणधर्मस्य, एकत्र, उपमेये, उपमाने वा, अन्वयबलेन,
अपरत्र च प्रतीतिबलेन संवन्धमङ्गीकृत्य, उपमानिर्वाहस्तु न सम्यक् सर्वतः झटिति प्रतीयनुदया-
दिति । एतच्च दोषद्वयं भग्नप्रक्रमतायामेवान्तर्भवति, उक्तरीत्या, उपमाने प्रतीयमानतया वाच्यतया

चिन्तारत्नमिव च्युतोऽसि करतो धिञ्चन्दभाग्यस्य मे ॥ ५९० ॥

सक्तवो भक्षिता देव शुद्धाः कुलवधूरिव ॥ ५९१ ॥

वा, उपक्रान्तस्य साधर्म्यस्य साधारणधर्मस्य, उपमेये तदन्यथा वाच्यतया प्रतीयमानतया वा, उप-
संहारादिति प्रकाशकृन्तम् ” इति ॥

चक्रवर्तिना तु “ लिङ्गवचनयोर्भेदोऽपीति । साधारणत्वेन विवक्षितं चेद्धर्मसाधारणरूपं कुर्या-
दित्यर्थः । एतेन यत्र ‘ चन्द्र इव मुखमाह्लादकम् ’ इत्यादावाह्लादकत्वस्य चन्द्रेऽतिप्रसिद्धत्वान्मुखे
च प्रत्यक्षादिसिद्धत्वाल्लिङ्गभेदेऽपि साधारणत्वेनैव प्रतिपत्तिस्तत्र न दूषणमिति सूचितमिति ध्येयम् ।
तदेकतरस्येति । असाधारणत्वादेवोभयत्र नान्वय इत्यर्थः । सविशेषणेति । यदोपमानान्वितं विशे-
षणं तदा विशिष्टस्योपमानता यदोपमेयान्वितं तदा विशिष्टस्योपमेयतेत्यर्थः । ननूपात्तधर्मस्य
विशेषनिष्ठत्वे साधारणधर्माभावत्कथमुपमानिर्वाह इत्यत आह प्रतीयमानेनापीति । शब्दोपस्थापितस्य
विशेषनिष्ठत्वेऽपि प्रतीयमानेनैव साधारणधर्मोपमानिर्वाह इत्यर्थः । अपिशब्दाच्छब्दान्तरोपस्थापि-
तेनेति समुच्चीयते । प्रक्रान्तस्येति । प्रस्तुतस्य विशिष्टस्याविशिष्टस्य वेत्यर्थः । चिन्तारत्नमिति ।
अत्र न्युतत्वाख्यः साधारणो धर्मः पुंलिङ्गावरुद्धं, उपमेयमात्रेऽन्वेति न तु विरुद्धलिङ्गावरुद्धे, उप-
माने, इति विशिष्टाविशिष्टयोरुपमेयोपमानत्वप्रतीतिर्भग्नप्रक्रमत्वम् ” इति व्याख्यातम् । तच्च पदे
पदेऽरुचिप्रस्तमिति सुधीर्भिवोध्यम् ॥

तत्र लिङ्गभेदरूपदोषस्य भग्नप्रक्रमतायामन्तर्भावे, उदाहरति चिन्तारत्नमिवेति । चिन्तितार्थदायकं
रत्नं चिन्तारत्नम् चिन्तामणिरित्यर्थः । अत्रोपमेये पुंसि च्युत इति वाच्यो धर्मः, उपमाने चिन्तारत्ने
तु च्युतमिति लिङ्गविपरिणामेन प्रतीयमानो धर्मः । तथा चात्र च्युत इति साधारणधर्मः पुंस्त्वविशिष्टे,
उपमेयमात्रेऽन्वेति न तु नपुंसकत्वविशिष्टे, उपमाने विशेष्यविशेषणभावान्वये समानलिङ्गवचनयोस्तन्त्र-
त्वादिति वाच्यधर्मविशिष्टप्रतीयमानधर्मविशिष्टयोरुपमेयोपमानत्वप्रतीतिर्भग्नप्रक्रमत्वमेव । यत्र तु, अनु-
पात्तः साधारणधर्मस्तत्र न दोषः कल्प्यमानस्य लिङ्गरहितस्यैव कल्पनेनोभयसाधारणत्वात् । एवं च
यत्र लिङ्गरहितार्थोपस्थापकतिङ्न्तेन साधारणधर्मोपस्थितिस्तत्रापि न दोषः । यथा ‘ स्त्रीर्व गच्छति
पण्डोऽयम् ’ इत्यादौ । एवं च ‘ चन्द्र इव सुन्दरं मुखम् ’ इत्यादौ दोष एवेति बोध्यमित्युद्घोषते स्पष्टम् ॥

वचनभेदरूपदोषस्य भग्नप्रक्रमतायामन्तर्भावे, उदाहरति सक्तव इति । हे देव राजन् मया कुलव-
धूरिव कुलर्त्ताव शुद्धाः पवित्राः सक्तवः, भक्षिता इत्यर्थः । सक्तवो धानापिष्टम् “ धान्यानि मृष्टभ्रष्टानि
यन्त्रपिष्टानि सक्तवः ” इति भोजनकुतूहले रघुनाथोक्तेः “ धानाचूर्णं तु सक्तवः ” इति नाममाला-
कोशाच्च । “ समुच्चये सामान्यवचनस्य ” (३।४।५) इति “ दूरादुद्धूते च ” (८।२।८४) इति च
पाणिनिसूत्रे वैयाकरणसिद्धान्तकौमुद्यां ‘ सक्तून् पिव ’ इति प्रयोगात् “ सक्तुः संचतर्दुर्धवाो भवति
कसतेर्वा विपरीताद्विकसितो भवति ” (१ अ० १ पा० १ आ०) इति महाभाष्याच्च “ सक्तून्
जुहोति ” इति वैदिकप्रयोगाच्च सक्तुशब्दः पुंलिङ्गः । “ सक्तुर्नपुंसके च ” (चात्पुंसि) इति
पाणिनिलिङ्गानुशासनात् सक्तुशब्दस्य नपुंसकत्वेऽपि स्त्रीत्वाभाव इति बोध्यम् । अत्र बहुत्वविशिष्टः

१ “ स्त्रीर्व गच्छति पण्डोऽयं वक्तव्येण स्त्री पुमानिव । प्राणा इव प्रियोऽयं मे विद्या धनमिवाजिता ” इति
काव्यादर्शे २ परिच्छेदे दण्डिना पठितस्य पद्यस्य वाक्यमिदम् ॥ २ सचतेरिति । ‘ पच सचने ’ इत्यस्य । दुर्धवाः
दुःसोधः । कसतेरिति । पृषोदरादित्वाद्गुणव्यत्यय इति कैयटः ॥

यत्र तु नानात्वेऽपि लिङ्गवचनयोः सामान्याभिधायि पदं स्वरूपभेदं नापद्यते न तत्रैतद्दूषणावतारः, उभयथापि, अस्य, अनुगमक्षमस्वभावत्वात् । यथा

गुणैरनर्घ्यैः प्रथितो रत्नैरिव महार्णवः ॥ ५९२ ॥

तद्वेषोऽसदृशोऽन्याभिः स्त्रीभिर्मधुरताभृतः ।

दधते स्म परां शोभां तदीया विभ्रमा इव ॥ ५९३ ॥

शुद्धस्वरूपः साधारणो धर्मः, बहुत्वविशिष्टेषु सक्तुषु, उपमेयेष्वेवान्वेति न त्वेकत्वविशिष्टे वधूरूपे, उपमाने, इति वाच्यधर्मविशिष्टप्रतीयमानधर्मविशिष्टयोरुपमेयोपमानत्वप्रतीतिर्भग्नप्रक्रमत्वमेव । “लिङ्गभेदोऽत्र विद्यमानोऽप्यप्रधानम् । उपमानस्य बहुत्वे लिङ्गभेदेऽपि, उभयान्वयसंभवात्” इति प्रदीपे स्पष्टम् । एतेन ‘लिङ्गभेदादप्युपमायोगः’ इति कमलाकरभट्टोक्तमपास्तम् ॥

यत्र तु लिङ्गयोर्वचनयोर्वा भेदेऽपि साधारणधर्मवाचकं पदमुपात्तस्वरूपभेदं न प्राप्नोति किं तु, उपात्तेनैव रूपेणोभयत्राप्यन्वेति तत्र दोषत्वमेव नास्ति, आनुपूर्वीसाम्येनोभयत्राप्यस्यान्वययोग्य-स्वभावत्वादित्याह यत्र त्वित्यादिना । नानात्वेऽपि भेदेऽपि । लिङ्गेति । लिङ्गयोर्वचनयोर्वैत्यर्थः । सामान्याभिधायि साधारणधर्मवाचकम् । स्वरूपभेदम् आनुपूर्वीभेदम् । नापद्यते न प्राप्नोति । एतद्दूषणेति । भग्नप्रक्रमत्वरूपदोषैत्यर्थः । तत्र हेतुमाह उभयथेत्यादि । उभयथापि, उभयप्रकारेणापि, उपमानलिङ्गवचनविशिष्टत्वेनोपमेयलिङ्गवचनविशिष्टत्वेनापीत्यर्थः । अस्य सामान्याभिधायि-पदस्य । अनुगमक्षमस्वभावत्वात् अन्वययोग्यस्वभावत्वात् । उक्तं च प्रदीपे “यत्र तु लिङ्ग-वचनयोर्भेदेऽपि सामान्याभिधायि पदमुपात्तस्वरूपभेदं नापद्यते किंतूपात्तेनैव रूपेणोभयत्राप्यन्वेति तत्र दोषत्वमेव नास्ति, उभयत्राप्यस्यानुगमयोग्यस्वभावत्वात्” इति ॥

तत्र लिङ्गभेदेऽपि भग्नप्रक्रमत्वरूपदोषाभावे, उदाहरति गुणैरिति । गुणैरनर्घैरित्यपि पाठः । महार्णवः, अनर्घ्यैः, बहुमूल्यैः, रत्नैरिव स राजा, अनर्घ्यैः पूज्यैः गुणैः प्रथितः प्रसिद्धः, अभूदित्यर्थः । अत्रोपमेयोपमानवाचकयोर्गुणरत्नशब्दयोर्लिङ्गभेदेऽपि, अनर्घ्यैरिति साधारणधर्मवाचकपदस्य तृतीयाबहु-वचनान्तस्य लिङ्गद्वयेऽपि तुल्यरूपत्वान्न भग्नप्रक्रमत्वदोषः ॥

वचनभेदेऽपि भग्नप्रक्रमत्वरूपदोषाभावे, उदाहरति तद्वेष इति । तस्याः प्रकृतनायिकायाः, वेषः, भूषणाम्बरादिधारणपरिपाटी तदीयाः प्रकृतनायिकासंबन्धिनः, विभ्रमा इव हावभेदा इव परां शोभां दधते स्म । “अथ विभ्रमः । शोभायां संशये हावे” इति मेदिनी । कीदृशः । मधुरतया भृतः पूरितः, विभ्रमपक्षे मधुरतां विभ्रति धारयन्ति ये ते मधुरताभृत इत्यर्थः । अत एव, अन्याभिः स्त्रीभिः, अन्यस्त्रीवेषैः, असदृशः, असमानः । विभ्रमपक्षे, अन्याभिः स्त्रीभिः, अन्यस्त्रीविभ्रमैः, असदृशः, असमाना इत्यर्थः । व्याख्यातमिदं चक्रवर्तिभट्टाचार्यैः “अन्याभिरसदृश इति । अन्यासां वेषैरित्यर्थः ‘न चापत्यसमः स्नेहः’ इतिवत्” इति ॥

अत्र तद्वेष इत्युपमेयम् विभ्रमा इत्युपमानम् असदृश इति मधुरताभृत इति दधत इति च साधारणधर्माभिधायीनि पदानि, उभयत्रान्वयसमर्थानीति वचनभेदेऽपि रूपसाम्यान्न दोषः । अत्र,

१ संभवादिति । उभयत्रापि, उपात्तरूपामेदात् । तदाह यत्र त्विति, इत्युपयोतः ॥

कान्यप्रकाश ९६

कालपुरुषविध्यादिभेदेऽपि न तथा प्रतीतिरस्खलितरूपतया विश्रान्तिमासादयतीत्य-
सावपि भग्नप्रक्रमतयैव व्याप्तः । यथा

अतिथिं नाम काकुत्स्थात् पुत्रमाप कुमुद्वती ।

पश्चिमात् यामिनीयामात् प्रसादमिव चेतना ॥ ५९४ ॥

असदृश इति कर्जनैकवचनं किञ्चिन्तैकवचनं च भूत इति क्तान्तैकवचनं किञ्चिन्तवहुवचनं च दधत
इति 'दध धारणे' इत्यस्य (प्रथमगणस्थस्य) एकवचनं 'बुधाञ् धारणपोषणयोः' इत्यस्य (तृतीय-
गणस्थस्य) बहुवचनं च । अत्र श्लेषोऽप्युपमोपपादक एवेति बोध्यमित्युच्योतादिषु स्पष्टम् ॥

उपमायां कालादिभेदरूपदोषान्तरमपि भग्नप्रक्रमतायामन्तर्भवतीत्याह कालेत्यादिना । कालो
भूतभविष्यद्वर्तमानरूपः । पुरुषः प्रथममध्यमोत्तमरूपः । विधिः अप्रवृत्तप्रवर्तनारूपो लिङ्लोट-
तव्यप्रत्ययार्थः । स च प्रेरणाप्रवर्तनादिशब्दाभिधेयः प्रवृत्त्यनुकूलव्यापारः । आदिपदग्राह्याशीर्वादा-
दीत्यग्रे (७८० पृष्ठे) "एवंजातीयकस्य च" इति ग्रन्थेन स्फुटीभविष्यति । चक्रवर्त्यादयस्तु
"आदिपदान्निवर्तनम्" इत्याहुः । तथा कालादीनामैक्यस्थले, इव । अस्खलितरूपतया अपरि-
वर्तितस्वरूपेण । विश्रान्तिं परिसमाप्तिम् । न आसादयति न ग्राप्नोति । प्रथमं यथा, उपमानं
प्रतीयते चरमं तथा नोपमेयं प्रतीयते, इति स्थूलार्थ इति विवरणे स्पष्टम् । उदयोत्कारास्तु
"स्खलितत्वं विजातीयविषयत्वम् । विश्रान्तिः, चमत्कारः" इत्याहुः । असावपि कालादिभेदरूपदो-
षोऽपि । व्याप्तः आक्रान्तः, न तु पृथगित्यर्थः ॥

तत्र कालभेदरूपदोषस्य भग्नप्रक्रमतायामन्तर्भावे, उदाहरति अतिथिमिति । रघुकाव्ये सप्तदशे
सर्गे प्रथमं पद्यमिदम् । कुमुद्वती कुमुदाख्यनागराजस्य भगिनी ककुत्स्थस्य गोत्रापत्यं पुमान् काकुत्स्थः,
तस्मात् कुशनामकराजात् अतिथिं नाम प्रसिद्धं पुत्रम् आप प्राप्तवती । का कस्मात् कमिव चेतना धीः
पश्चिमात् चरमात् यामिन्याः, निशायाः, यामात् प्रहरात् प्रसादम् उद्बोधमिवेत्यर्थः । वैशद्यमिवेति
यावत् । ब्राह्मे काले सर्वेषां बुद्धिवैशद्यं भवतीति प्रसिद्धिः । यत्त्वत्र "कुमुद्वती कुमुदनागकन्या"
इत्युच्योते व्याख्यातम् तत्तु न रुचिरम् 'कुमुदनागसुता' इति भ्रान्तिजनकत्वात् । कुमुद्वती हि
कुमुदनागस्य स्वसा तत्रैव रघुकाव्ये षोडशे सर्गे पञ्चाशीतितमे श्लोके 'इमां स्वसारं च यवीयसीं मे
कुमुद्वतीं नार्हसि नानुमन्तुम्' इति कुशं प्रति कुमुदनागस्योक्तेः, अस्मिन्नेव सप्तदशे सर्गे षष्ठे श्लोके
'तं स्वसा नागराजस्य कुमुदस्य कुमुद्वती, अन्वगात्' इति कव्युक्तेश्च । अत एव षोडशे सर्गे 'तस्मात्स-
मुद्रादिव मथ्यमानादुद्बुत्तनक्रान्तसहसोन्ममज । लक्ष्म्येव सार्धं सुरराजवृक्षः कन्यां पुरस्कृत्य भुजङ्ग-
राजः ॥ ७९ ॥' इति श्लोकव्याख्यानावसरे हेमाद्रिणोक्तम् "अत्र कन्या स्वसा, इमां स्वसारं च"
इति वक्ष्यमाणत्वात् । लक्ष्मीकल्पवृक्षयोः स्वसृभ्रात्रोरुपमा च" इति । इति बोध्यम् ॥

१ कञन्तेति । समान इव पश्यतीति सदृशः । "समानान्ययोश्चेति वाच्यम्" इति वार्तिकेन (त्यशादिषु दृशोऽ-
नालोचने कञ्) (३।२।६०) इति पाणिनिसूत्रस्थेन) समानशब्दे, उपपदे दृशधातोः कर्तरि कञ्प्रत्ययः ।
"दृग्दृशवतुषु" (६।३।८९) इति सूत्रेण समानशब्दस्य सभावः (सादेशः) ॥ २ किञन्तेति । "किप् च"
(३।२।७६) इति पाणिनिसूत्रेण कर्तरि किप्प्रत्ययः । अन्यत्सर्वं सदृशशब्दवदिति बोध्यम् ॥ ३ 'प्रवर्तना'
इत्यत्र प्रपूर्वात् 'वृत्तु वर्तने' इति भौवादिकादृत्तधातोर्णिञन्तात् 'कारणा हारणा' इत्यादाविव "प्यासश्चन्यो युच्"
(३।३।१०७) इति पाणिनिसूत्रेण क्त्रियां भावे युच्प्रत्ययः ॥

अत्र चेतना प्रसादमाप्नोति न पुनरापेति कालभेदः ।

प्रत्यग्रमज्जनविशेषविविक्तमूर्तिः कौसुम्भरागरुचिरस्फुरदंशुकान्ता ।

विभ्राजसे मकरकेतनमर्चयन्ती बालप्रवालविटपप्रभवा लतेव ॥ ५९५ ॥

अत्र लता विभ्राजते न तु विभ्राजसे, इति संबोध्यमाननिष्ठस्य परभागस्य, असंबोध्यमान-
विषयतया व्यत्यासात् पुरुषभेदः ।

अत्र चेतना प्रसादमाप्नोति, इति प्रकृतं न तु तमापेति कालभेदे प्रक्रमभेद एव । तदुक्तं चन्द्रिका-
याम् “अत्र यथा चेतना प्रसादं प्राप्नोति तथा सा पुनरापेति कालभेददोषः” इति । तदेवाह
अत्रेत्यादिना । न पुनरापेति । ‘न पुरा, आप’ इति काचित्पाठः । यद्यप्यतीतपश्चिमरात्रियामात्
चेतना प्रसादमापेति न कालभेदः, तथापि पश्चिमरात्रियामजातीयादद्यापि प्रसादमाप्नोतीति कालभेद
एवेति भाव इत्युद्द्योते स्पष्टम् ॥

पुरुषभेदरूपदोषस्य भग्नप्रक्रमतायामन्तर्भावो, उदाहरति प्रत्यग्रेति । रत्नावल्याख्यनाटिकायां
प्रथमेऽङ्के वासवदत्तां प्रति वत्सराजस्योक्तिरियम् । हे सखि त्वं लतेव विभ्राजसे शोभसे, इत्यन्वयः ।
कीदृशी । प्रत्यग्रो नूतनो यो मज्जनविशेषः, स्नानविशेषः तेन विविक्ता शुद्धा मूर्तिः शरीरं
यस्यास्तादृशी । लतापक्षे प्रत्यग्रं नूतनं यत् मज्जनं सेचनं तेन विशेषतो विविक्ता स्वच्छा मूर्तिर्य-
स्यास्तादृशी । कौसुम्भेन कुसुम्भसंवन्धिना रागेण लौहित्येन रुचिरः सुन्दरः स्फुरन् देदीप्यमानः,
अंशुकस्य वस्त्रस्यान्तःप्राप्तो यस्यास्तादृशी । “स्यात्कुसुम्भं वह्निशिखं महारजनमित्यपि” इत्यमरः ।
लतापक्षे कुसुम्भमेव कौसुम्भं पुष्पं (स्वार्थे प्रज्ञादित्वादप्रत्ययः) तद्वत् रागो लौहित्यं तेन रुचिरा
चासौ स्फुरद्भिः, अंशुभिः पुष्पधूलिभिः किरणैर्वा कान्ता रमणीया । मकरकेतनं कामदेवम् अर्च-
यन्ती पूजयन्ती । लतापक्षे मकरकेतनं समुद्रम् अर्चयन्ती शोभयन्ती । कथंभूता लता बालानि
नूतनानि प्रवालानि किसलयानि यस्य तादृशो यो विटपः शाखाप्रभवः, उत्पत्तिस्थानं यस्यास्तथा-
भूता । “प्रवालोल्ली किसलये वीणादण्डे च विद्रुमे” इति मेदिनी । प्रभवत्यस्मिन्निति प्रभवः ।
“ऋदोरपू” (३।३।५७) इति पाणिनिसूत्रेणाधिकरणेऽप्रत्ययः, तत्र “अकर्तरि च कारके संज्ञा-
याम्” (३।३।१९) इति पूर्वसूत्रात् ‘अकर्तरि कारके’ इत्यनुवृत्तेः । यद्वा बालानि, अभिनवत-
राणि प्रवालानि किसलयानि विद्रुमा वा यस्मिन् तादृशो यो विटपः, तस्य प्रभवा, उत्पत्तिस्थानभू-
तेत्यर्थः । अस्मिन्पक्षे यद्यपि प्रभवशब्दस्य, अप्रत्ययान्तस्य पुंस्त्वं प्राप्तम् “घञवन्तः” इति पाणि-
निलिङ्गानुशासनात् तथापि भावार्थे, एव तत् कर्माद्यर्थे तु विशेष्यलिङ्गतापीति स्त्रीत्वोपपत्तिः ।
तदुक्तं वैयाकरणसिद्धान्तकौमुद्यां भट्टोजीदीक्षितैः “कर्मादौ घञाद्यन्तमपि विशेष्यलिङ्गम् । तथा च
महाभाष्यम् ‘संबन्धमनुवर्तिष्यते’ इति” इति । एवं च प्रत्यग्रेत्यादिविशेषणत्रयमुभयसाधारणम् ।
बालेत्यादि लताविशेषणमेव । सुधासागरकारास्तु प्रत्यग्रेत्यादि विशेषणं साधारणम् कौसुम्भेत्यादि
नायिकाविशेषणमेव बालेत्यादि लताविशेषणमेव । एवं च, अंशुभिः पुष्पधूलिभिरिति श्रीवत्सला-
ञ्छनभट्टाचार्याणां व्याख्यानं प्रामादिकमेव, अंशुर्पदस्य परागवाचकत्वाभावात् प्रकृतार्थासामञ्जस्य-
च्चेत्याहुः । वसन्ततिलका छन्दः । लक्षणमुक्तं प्राक् ६८ पृष्ठे ॥

अत्र लता विभ्राजते त्वं विभ्राजसे, इति प्रथममध्यमरूपपुरुषभेदः । तदेवाह अत्रेत्यादिना ।
संबोध्यमानेति । नायिका वासवदत्तात्र संबोध्यमाना तन्निष्ठस्य तद्विषयकस्येत्यर्थः । परभागस्य

गङ्गेव प्रवहतु ते सदैव कीर्तिः ॥ ५९६ ॥

इत्यादौ च गङ्गा प्रवहति न तु प्रवहतु, इति, अप्रवृत्तप्रवर्तनात्मनो विधेः । एवंजातीयकस्य चान्यस्यार्थस्य, उपमानगतस्यासंभवाद्विध्यादिभेदः ॥

भ्राजसे, इति क्रियाशेषांशभूतस्य सेप्रत्ययस्य । असंबोध्यमानेति । अचेतनत्वेन लतायाः संबोध्यत्वाभावात् लता, अत्रासंबोध्यमाना तद्विषयकतयेत्यर्थः । व्यत्यासात् विभ्राजते, इति परिवर्तनात् । पुरुषभेद इति । सोऽयं भग्नप्रक्रमतयैव व्याप्त इति पूर्वेणान्वयः । तस्मात् 'विभ्राजते' इति पाठो युक्तः । न च देवी संबोध्योक्तेस्तत्र प्रथमपुरुषार्थानन्वयः, हे देवि भवती विभ्राजते, इत्यन्वयसंभवात् भवदर्थस्य संबोध्यासंबोध्यसाधारणत्वेन तत्र तदन्वयसंभवादित्युद्बोधादौ स्पष्टम् । "अत्र लता विभ्राजते, इति प्रस्तुतम् न तु सा विभ्राजसे, इति तस्मात्पुरुषभेदः संबोध्यनिष्ठस्य भ्राजनस्यासंबोध्यविषयतयाप्रतीतिः" इति तु प्रदीपः । (संबोध्यनिष्ठस्येति । मध्यमपुरुषवाच्यस्य संबोध्यर्थेनैवान्वयादिति भावः) इत्युद्बोधतः ॥

विधिभेदरूपदोषस्य भग्नप्रक्रमतायामन्तर्भावः, उदाहरति गङ्गेवेति । प्रवहत्विति । 'विध्यादिष्वर्थेषु धातोर्लोट् स्यात्' इत्यर्थकेन "लोट् च" (३।३।१६२) इति पाणिनिसूत्रेण प्रोपसर्गाद्वहधातोर्विध्यर्थे लोट् प्रत्ययः । अत्र, अप्रवृत्तप्रवर्तनारूपस्य विधेर्भेदः, व्यत्यासः, यतो गङ्गा प्रवहतीति विवक्षितं न तु सा प्रवहतु, इति । तदेवाह इत्यादौ चेति । ननु प्रवहत्वित्येवोभयत्रान्वेतु, इत्यत आह न त्विति । अप्रवृत्तेति । अप्रवृत्तस्य प्रवर्तना प्रवृत्त्यनुकूलो व्यापारस्तदात्मनस्तद्रूपस्येत्यर्थः । अप्रवृत्तस्य कस्मिंश्चित्कार्ये प्रवृत्तिरहितस्य निष्कृष्टस्य भृत्यादेर्या प्रवृत्तिस्तदनुकूलस्तद्व्ययोजको यो व्यापारः, उत्कृष्टस्य स्वाम्यादेर्व्यापारः 'त्वमिदं कुरु' इत्यादिरूपस्तदात्मनस्तद्रूपस्येति यावत् । प्रकृतोदाहरणे तु प्रवहनरूपे कार्येऽप्रवृत्तायाः कीर्तेस्तस्मिन्कार्ये या प्रवृत्तिस्तदनुकूलो यः, आशीर्वादकर्तृव्यापारः, आशीर्वादरूपस्तदात्मनो विधेः, इति समन्वयो बोद्धव्यः । 'प्रवर्तना' इत्यत्र प्रोपसर्गात् 'वृत्तु वर्तने' इति भौवादिकाद्वृत्तधातोर्णिजन्तात् "ण्यासश्रन्थो युच्" (३।३।१०७) इति पाणिनिसूत्रेण स्त्रियां भावे युच्प्रत्ययः । 'प्रवर्तन' इति नपुंसकस्य समासवटकत्वे तु णिजन्तात्तस्मादेव धातोः "ल्युट् च" (३।३।११५) इति पाणिनिसूत्रेण नपुंसके भावे ल्युट्प्रत्यय इति बोध्यम् । विधेरिति । 'भेदः' इति शेषः । भेदः, व्यत्यासः । आशीर्विहितलोट्प्रत्ययरथ त्वनागतेष्टविषयार्थकत्वात् कीर्तावेवान्वयो न तु विद्यमाने गङ्गाप्रवाहे । एवं च यथा गङ्गा प्रवहति तथा कीर्तिः प्रवहत्वित्यर्थे विधेर्भेद इति भावः ॥

विध्यादीत्यादिपदार्थमाह एवंजातीयकस्येति । एवंविधस्येत्यर्थः । अन्यस्यार्थस्येति । 'चिरं जीवतु ते पुत्रो मार्कण्डेयो मुनिर्यथा' इत्याशीर्वादादिरूपस्येत्यर्थः । उक्तं च प्रभायामपि "अन्यस्य प्रार्थनाद्यर्थस्येत्यर्थः । 'इन्द्रस्येव श्रियो वृद्धिस्तव संप्रार्थ्यते जनैः' इत्यादौ प्रार्थ्यमानताविशिष्टा श्रीवृद्धिर्नोपमाने, इति द्रष्टव्यम्" इति । उपमानगतस्यासंभवादिति । उपमानगतत्वेनासंभवादिति यथाकथंचिदर्थोऽत्र वर्णनीयः । उद्बोधतकारास्तु "ननु प्रवहनस्य सिद्धत्वेऽपि कस्यचिदनागतार्थस्य गङ्गानिष्ठस्य विधिविषयत्वं स्यादत आह, एवंजातीयकस्येति । असंभवादिति । उपमेयेऽसंभवादित्यर्थः । वस्तुतस्तु तादृशधर्मान्तरस्य सत्त्वेऽपि तस्य प्रकृत्यर्थत्वाभावात् तत्र विध्यर्थान्वयसंभव इति बोध्यम् । विध्यादिभेद इति । यद्यपि विधेरेकमात्रान्वयिनो न भेदः, तथापि व्यत्यास एवात्र भेदपदार्थः" इत्याहुः ॥

ननु समानम् उच्चारितं प्रतीयमानं वा धर्मान्तरमुपादाय पर्यवसितायाम् उपमायाम् उपमेयस्य प्रकृतधर्माभिसंबन्धान्न कश्चित्कालादिभेदोऽस्ति । यत्राप्युपात्तेनैव सामान्य-धर्मेण, उपमा, अवगम्यते यथा 'युधिष्ठिर इवायं सत्यं वदति' इति तत्र युधिष्ठिर इव सत्यवाद्ययं सत्यं वदतीति प्रतिपत्स्यामहे । सत्यवादी सत्यं वदतीति च न पौनरुक्त्यम्

ननूदाहृतेषु, इवादिपदेनोभयान्वययोग्यधर्मान्तरेणैव साम्यं बोध्यताम् उपात्तधर्मस्तु, उपमेय एवा-न्वेतु, इति कथं लिङ्गादिभेदो दोष इति शङ्कते नन्वित्यादिना 'अर्थावगमात्' इत्यन्तेन । समान-मिति । साधारणमित्यर्थः । इदम् अग्रेतनेन धर्मान्तरमित्यनेनान्वेति । उच्चारितम् उपात्तम् उच्चा-रितपदबोध्यमिति यावत् । प्रतीयमानमिति । अनुक्तमपि गम्यमित्यर्थः, अथाहारलभ्यमिति यावत् । धर्मान्तरं कालाद्युपहितोपात्तभिन्नरूपम् कालविशेषाद्यनवरुद्धम् । उपादाय अवलम्ब्य । पर्यव-सितायां निष्पन्नायां । प्रकृतधर्मेति । कालविशेषाद्यनवरुद्धधर्मेत्यर्थः । न कश्चित्कालादिभेदोऽ-स्तीति । 'काम इव सुन्दरोऽयं राजा भाति' इत्यादौ 'काम इवायं राजा भाति' इत्यादौ च यथाक्रमम् उच्चारितं प्रतीयमानं च सौन्दर्यरूपं धर्मान्तरमवलम्ब्य, उपमा प्रतीयते भातीति क्रिया चोपमेये राज्ञे-वान्वेति न तूपमानीभूते कामोऽपीति कथं कालादिभेदो दोष इति समुदायार्थः ॥

व्याख्यातमिदं सर्वं प्रदीपोद्घोतयोः— "ननूदाहृतेषु कथं दुष्टता भिन्नकालसंभिन्नाद्धर्मादतिरिक्तमुपात्तं प्रतीयमानं वा कंचित् साधारणं धर्ममुपादायोपमापर्यवसाने पश्चाद्विन्नकालादिसंभिन्नधर्मान्वयात् । तथाहि— 'विभ्राजसे' इत्यत्र विविक्तमूर्तित्वादिना लतानाधिक्योरुपमापर्यवसाने पश्चात् 'विभ्राजसे' इत्यस्य नाधिकामात्रान्वयेऽपि न दोषः" इति प्रदीपः । (नन्विपदेन धर्मान्तरेणैव साम्यं बोध्यता-मुपात्तधर्मस्तूपमेये, एवान्वेति कथं लिङ्गादिभेदो दोष इति शङ्कते नन्विति । अतिरिक्तं कालविशे-षाद्यनवरुद्धम् । उपात्तम् उच्चारितपदबोध्यम् । प्रतीयमानम् अध्याहारलभ्यम् । न दोष इति । एवं काम इवायं राजा भातात्यादौ सौन्दर्यादिनानुपात्तेन साम्यप्रतीतौ पश्चात् क्रियालभ्यकालभेदो यथा कामोऽभात् एवमयं भातीत्याकारो न दोषः कामसदृशसुन्दरोऽयं भातीति प्रतीतिः) इत्युद्घोतः ॥

ननु यत्र नास्ति समानधर्मान्तरम् अपि तु तिङन्तवाच्यमेवौपम्ये घटकम् यथा 'युधिष्ठिर इवायं सत्यं वदति' इति तत्र का गतिः । युधिष्ठिरो हि सत्यमवादीन्न तु सत्यं वदति । तथा चात्रोपात्तं 'सत्यं वदति' इति सत्यवदनकर्तृत्वमेव साधारणो धर्मः । स च वरतुगत्या भिन्नकालक एवेति कथमत्र पूर्वोक्तं समाधानमित्याह यत्रापीत्यादिना 'युधिष्ठिर इवायं सत्यं वदतीति' इत्यन्तेन । उक्तमत्र चक्रवर्ति-भट्टाचार्यैः "ननु यत्र कालविशिष्टेनोपात्तेनैव साधारणधर्मेणोपमानिर्वाहस्तत्र नेदं समाधानमित्याह यत्रा-पीति" इति । यत्र साधारणधर्मान्तरासत्त्वस्थले । अपिः पूर्वोक्तसमुच्चये । उपात्तेनैव । भिन्नकालादि-तया, उच्चारितशब्दप्रतिपादितेनैव । सामान्यधर्मेण साधारणधर्मेण । अवगम्यते ज्ञायते । उदाहरति यथा युधिष्ठिर इत्यादि । अत्र 'सत्यं वदति' इत्युपात्त एव साधारणो धर्मः । स च "वर्तमाने लट्" (३।२।१२३) इति पाणिनिसूत्राद्धर्तमानकालावरुद्ध एवेति भिन्नकाल एव युधिष्ठिरे वर्तमानसत्य-वचनाभावात् । धर्मान्तरं तु नास्त्येवेति भावः । निर्दोषत्वमुपपादयति तत्रेत्यादिना । सत्यवादीति ।

१ प्रतीयमानं वेति । 'प्रतीतिं वा' इति क्वचित्पाठः ॥ २ न दोष इति । 'को दोषः' इति क्वचित्पाठः ॥ ३ पूर्वोक्तमिति । नन्वित्यादिना 'न कश्चित्कालादिभेदोऽस्ति' इत्यन्तेन ग्रन्थेनोक्तमित्यर्थः ॥

आशङ्कनीयम् रैपोषं पुष्पातीतिवत् युधिष्ठिर इव सत्यवदनेन सत्यवाद्यमित्यर्थावगमात् । सत्यमेतत् किं तु स्थितेषु प्रयोगेषु समर्थनमिदं न तु सर्वथा निरवद्यम् प्रस्तुतवस्तुप्रतीति-
व्याघातादिति सचेतस एवात्र प्रमाणम् ॥

अत्र “सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये” (३।२।७८) इणि पाणिनिसूत्रेण ताच्छील्ये त्रैकालिको णिनि-
प्रत्ययः सत्यवदनशील इत्यर्थः । सत्यवदनशीलत्वं धर्मान्तरं, इवशब्दार्थ इति भावः । प्रतिपत्स्यामहे,
इति । ज्ञास्यामहे, इत्यर्थः । तथा च ‘सत्यं वदति’ इति न साधारणधर्मवाचकम् किं तु प्रतीयमानं
(अध्याहृतं) सत्यवादीति पदम् । एवं च युधिष्ठिर इव सत्यवदनशीलोऽयमिति तच्छील्यस्यातीतादि-
कालेष्वपि साम्यादुपमा न तु वर्तमानेन सत्यवदनेन योगात् येनातीते युधिष्ठिरे तद्वाधात्कालभेदः
स्यादिति भावः । उक्तं च चक्रवर्तिभट्टाचार्यैः “‘अनिर्दिष्टार्थाः प्रत्ययास्त्रिष्वपि कालेषु भवन्ति’ इति
न्यायात्सत्यवादित्वमतीतादिसाधारणमेव प्रतीयते, इति न वर्तमानकालनियन्त्रितमित्यर्थः” इति । ननु
सत्यवादित्वमात्रेणोपमायां ‘सत्यं वदति’ इति पुनरुक्तं स्यादत आह सत्यवादी सत्यं वदतीति ।
पौनरुक्त्याभावे दृष्टान्तमाह रैपोषं पुष्पातीति । अत्र “स्वे पुषः” (३।४।४०) इति पाणिनिसूत्रेण
रैशब्दे, उपपदे पुषधातोर्भावे णमुप्रत्ययः । “कषादिषु यथाविध्यनुप्रयोगः” इति पाणिनिसूत्रेण पुष्पा-
तीति पुषधातोरेवानुप्रयोग इति बोध्यम् । रैपोषं पुष्पातीत्यत्र यथा काशिकान्यासकारादिमते धन-
करणपोषणाभिन्ना पुष्टिरिति रीत्या धात्वर्थस्य सामान्यविशेषभावेन विशेषणविशेष्यभावान्न पौन-
रुक्त्यम् तथान्नापीत्यर्थः । अत्र “युधिष्ठिर इवेत्यनेन सत्यवदनस्वभावत्वं प्रतीयते” इति विवरणम् ।
“रैपोषमित्यत्रार्थव्ययेन पोषणस्येवात्राप्याजानिकसत्यवादित्वस्य प्रतीतेर्न पौनरुक्त्यं दोषः” इति
प्रदीपः । (अर्थव्ययेनेति । न कार्पण्येन यथाकथंचिदित्यर्थः । धनकृतं पोषणमित्यर्थलभाय रैपोष-
मित्युक्तेर्न वैयर्थ्यम् । रैपोषमित्यत्र पुषः प्रयोगः साधुत्वार्थ एव । आजानिकेति । स्वाभाविकेत्यर्थः ।
यथा युधिष्ठिरो लोभादिना न सत्यं वक्ति किं तु ताच्छील्यत्वात् तथायमपीत्यर्थलभाञ्च वैयर्थ्यमिति भावः ।
एवं गङ्गेत्यादावत्युज्ज्वलेत्यादिपदाध्याहारेण दोषोद्धार इत्याशयः) इत्युदघोतः । (पोषणसामान्येन
धनव्ययकृतपोषणाभेदबोधार्थतया नानुप्रयोगे पौनरुक्त्यदोषः, एवं सत्यवदनसामान्यस्य स्वाभाविक-
युधिष्ठिरसंश्लिप्तसत्यवदनरूपताबोधरूपप्रयोजनसत्त्वान्न पुनरुक्तदोष इत्यर्थः) इति प्रभा । “यद्यपि
रैपोषमित्यत्रानुप्रयोगस्य निराकाङ्क्षत्वेऽप्यानुशासनिकत्वेन प्रयोगसाधुत्वात् राया पुष्पातीत्येवान्वयबोधः,
तत्र च न पौनरुक्त्यम् प्रकृते च तदभावात्पौनरुक्त्यमेव भवितुमर्हतीति न दृष्टान्तसंगतिः, तथापि ‘घटेन
घटवद्भूतलम्’ इतिवत् सत्यवदनेन सत्यवादीति न निराकाङ्क्षत्वमिति शब्दाधिक्येऽपि न निराकाङ्क्षत्व-
मिति, अत्र दृष्टान्त इति ध्येयम्” इति चक्रवर्ती । “यद्यपि राया धनेन पोषयित्वेति रैपोषं यथा
स्यात्तथा पुष्पातीत्यनुप्रयोगानुशासनान्न पौनरुक्त्यं प्रकृते च तदभावात्पौनरुक्त्यमेव तथापि ‘घटेन
घटवद्भूतलम्’ इतिवत् सत्यवदनेनायं सत्यवादीति न पौनरुक्त्यमिति ध्येयम् । तत्र पोषणवदत्र सत्य-
वदनमात्रेणोपमा तेन कालादिभेदो न दोष इति महाशङ्कार्थः” इति कमलाकरभट्टः ॥

१ इति सूत्रेणेति । अजात्यर्थे मुपि, उपपदे धातोः कर्तरि णिनिः स्याताच्छील्ये शील्ये, इति सूत्रार्थः । यथा,
उष्णभोजी शीतभोजी । अजातौ किम् ब्राह्मणानामन्त्रयिता । ताच्छील्ये किम् उष्णं भुङ्क्ते कदाचित् ॥ २ सूत्रेणेति ।
अत्र “करणे हनः” (३।४।३७) इति सूत्रात् करणे, इत्यनुवर्तते स्वे, इत्यर्थग्रहणम् तेन स्वरूपे पर्याये विशेषे
चोपपदे णमुल । स्वपेक्षं पुष्पाति धनपोषं पुष्पाति गोपोषं पुष्पातीत्युदाहरणानि ॥ ३ इति सूत्रेणेति । व्याख्यातमिदं
प्राक् ५७२ पृष्ठे ॥ ४ पोषणवदिति । अस्य ‘न दोषः’ इत्यत्रान्वयो विवक्षित इति भाति ॥

असादृश्यासंभवावप्युपमायाम् अनुचितार्थतायामेव पर्यवस्यतः । यथा

ग्रथनामि काव्यशशिनं विततार्थरश्मिम् ॥ ५९७ ॥

अत्र काव्यस्य शशिना, अर्थानां च रश्मिभिः साधर्म्यं कुत्रापि न प्रतीतमित्यनुचितार्थत्वम् ।

निपेतुरास्यादिव तस्य दीप्ताः शरा धनुर्मण्डलमध्यभाजः ।

जाज्वल्यमाना इव वारिधारा दिनार्धभाजः परिवेषिणोऽर्कात् ॥ ५९८ ॥

एतादृशान्वयाध्याहारादिकल्पनमानुभाविकमित्याशयवान् अर्धाङ्गीकारेण परिहरति सत्यमेतदिति । सत्यमित्यर्धाङ्गीकारे । स्थितेष्विति । रौपमित्यादिषु साधुत्वार्थं नियमितेषु, अनुप्रयोगेषु कथंचित्समर्थनं न तु सर्वथैव तन्निरवद्यं निर्दोषमित्यर्थः । तत्र हेतुमाह प्रस्तुतेति । प्रस्तुतस्य प्रक्रान्तस्य वस्तुनः, उपमायाः (साधारणधर्मस्य झटिति प्रतीत्यनुदयेन) प्रतीतेर्विलम्बरूपाद्विघातादित्यर्थः । तथा चौपम्यप्रतीतौ काव्यदेरेकमात्रान्वयित्वादित्यत्र भङ्गन भग्नप्रक्रमत्वानपाय एवेति भावः । सचेतसः सद्दयाः । अत्र, उक्तेऽर्थे प्रमाणं साक्षिणः । व्याख्यातमिदं प्रदीपोद्घोतादिषु “किं तु स्थितेष्वनुप्रयोगेषु कचित्तथा पुनरुक्तिमात्रसमर्थनं न तु सर्वथैव तन्निरवद्यम् प्रस्तुतस्य रसादेः प्रतीतिस्खलनात् । न च तदसिद्धम् सद्दयवेद्यत्वात् । किं चोपात्तधर्ममनादित्यत्र प्रतीतेन धर्मणोपमेति तुच्छम् उपात्तक्रियैव तद्विवक्षणात् उपस्थितंसाधारणधर्मं विहायानुपस्थितसाधारणधर्मकल्पने श्रुतहान्यश्रुतकल्पनाभ्यामास्वादप्रकर्षप्रतिबन्धात् । एवं च ‘गङ्गेन प्रवहतु’ इत्यादौ, अत्युज्ज्वलेत्यादिपदाध्याहारे दोषोद्घारेऽपि न सर्वथा निरवद्यता ” इति । चक्रवर्त्यादयस्तु ‘घटेन घटवद्भूतलम्’ इत्यादौ लौकिकवाक्ये यथाकथंचित्समर्थनेऽपि काव्ये कथितपदत्वापुष्ट्यर्थादिदोषो दुर्वार एवेति दिगित्याहुः ॥

असादृश्यासंभवयोरुपमादोषयोरनुचितार्थतायामन्तर्भावमाह असादृश्येति । “अनुचितार्थतायामिति । इदमापाततः, वस्तुतस्तु, अप्रयुक्तत्वेवात्र दोषः, अन्यथा कष्टार्थोदाहरणे ‘महाकाव्यव्योम्नि’ (३८१ पृष्ठे) इत्यादौ यथाकथंचित्साधर्म्येणैवात्राप्याह्लादकत्वादिना काव्यशशिनोरौपम्याक्षतेरिति मन्तव्यम् ” इति चक्रवर्ती । पर्यवस्यतः अन्तर्भवतः ॥

असादृश्यरूपदोषस्यानुचितार्थतायामन्तर्भावे, उदाहरति ग्रन्थामीति । वामनसूत्रवृत्तौ द्वितीयेऽध्याये चतुर्थेऽधिकरणे, उदाहृतपद्यखण्डमिदम् । काव्यं शशीव, अर्था रश्मय इवेत्युपमितसमासोऽयम् । न च काव्यमेव शशीत्यादिरीत्या रूपकसमास एवास्तु रूपकर्यापि सादृश्यमूलकत्वात्तत्राप्ययं दोषः संभवतीति वाच्यम् ग्रन्थामीति बाधकावतारादिति बाध्यम् । काव्यस्य शशिनेत्यादि । अत्र यद्वक्तव्यं तत्रागेव (५४२ पृष्ठे) प्रसङ्गादुक्तम् । साधर्म्यं साधारणधर्मसंबन्धः । कुत्रापि न प्रतीतमिति । न कापि प्रसिद्धमित्यर्थः । एवं च काव्यशशिनोरर्थरश्म्योश्च साधर्म्यस्यैवाभावेन साधर्म्यप्रयोज्यस्य सादृश्यस्य सुतरामभाव इति तत्रोपमानिबन्धनमनुचितार्थत्वमेवेति भावः । अत्रोक्तं सरस्वतीतीर्थेन “न चार्था रश्मय इव प्रीतिदायिन इति साधर्म्यसिद्धेः काव्यशशिनोरपि तत्सिद्धिरिति चेन्नैवम् इतरेतराश्रयपराहतत्वात् ” इति ॥

असंभवरूपदोषस्यानुचितार्थतायामन्तर्भावे, उदाहरति निपेतुरिति । धनुर्मण्डलमध्यभाजः, धनुर्मण्डलमध्यगतस्य तस्य राज्ञः, आस्यात् मुखादिवेत्युल्लेखा तूणाद्व्याणाकर्षणे विलम्बः स्यादिति भावः, दीप्ताः शराः, बाणाः, निपेतुः । दिनार्धभाजः, मध्याह्नगतात् परिवेषिणः परिवेषशालिनः । अभितः कदाचिद्-

अत्रापि ज्वलन्त्योऽम्बुधाराः सूर्यमण्डलात् निष्पतन्त्यो न संभवन्तीत्युपनिबध्यमानोऽर्थोऽनौचित्यमेव पुष्पाति ॥

उत्प्रेक्षायामपि संभावनं ध्रुवेवादय एव शब्दा वक्तुं सहन्ते न यथाशब्दोऽपि केवलस्यास्य साधर्म्यमेव प्रतिपादयितुं पर्याप्तत्वात् तस्य चास्यामविवक्षितत्वादिति तत्राशक्तिरस्यावाचकत्वं दोषः । यथा

उद्ययौ दीर्घिकागर्भात् मुकुलं मेचकोत्पलम् ।

नारीलोचनचातुर्यशङ्कासंकुचितं यथा ॥ ५९९ ॥

उत्प्रेक्षितमपि तात्त्विकेन रूपेण परिवर्जितत्वात् निरुपाख्यप्रख्यम् तत्समर्थनाय यत्

दृश्यमानः कुण्डलाकारतेजोविशेषः परिव्यपरपर्यायः परिवेषः । “परिवेषस्तु परिधिरूपसूर्यकमण्डले” इत्यमरः । अर्कात् सूर्यात् जाज्वल्यमानाः, अतिशयेन ज्वलन्त्यः, वारिधारा इवेत्यर्थः । अत्र धनुर्मण्डलं परिवेषश्च विग्वप्रतिविग्वभावापने । उपजातिच्छन्दः । लक्षणमुक्तं प्राक् ७८ पृष्ठे ॥

अत्रोपमानाप्रसिद्धिर्दोषः । स चोक्तायामनुचितार्थतायां पर्यवस्यति । तदेवाह अत्रापीति । न संभवन्तीति । मेघमण्डलापेक्षया, ऊर्ध्वं सूर्यमण्डलस्य स्थितत्वादिति भावः । अर्थः उपमानरूपः । अनौचित्यमेव । अनुचितत्वमेव । अत्र ‘उपमेयस्य’ इत्यादिः । पुष्पाति प्रकाशयति । तथा चानुचितार्थतायामेव पर्यवसानमिति भावः । “अनौचित्यमिति । अप्रयुक्तत्वासांकर्यमप्यत्रेति बोध्यम्” इत्युद्योतः । “अत्र जाज्वल्यमानाः, वारिधारा उपमानतया नोपपद्यन्ते, इत्यनुचितार्थत्वदोषः” इति प्रभा ॥

उत्प्रेक्षादोषस्याशक्तशब्दत्वस्यावाचकत्वेऽन्तर्भावमाह उत्प्रेक्षायामित्यादि । ध्रुवेवादय इति । आदिना मन्येशङ्केऽवैमिनूनमित्यादिपरिग्रहः । सहन्ते, इति । समर्थाः, भवन्तीत्यर्थः । ‘उत्सहन्ते’ इति प्रदीपे पाठः । केवलस्येति । पदान्तरेणासमस्तस्येत्यर्थः समस्तस्य तु यथाकालं यथोत्तरं यथाशक्ति, इत्यादिषु क्रमेण योग्यतावीप्सापदार्थानतिवृत्तिरूपान्यार्थकत्वमस्त्येवेति भावः । प्रतिपादितमिदं प्राक् (५५८ पृष्ठे २ टिप्पणे) इति बोध्यम् । अस्य यथाशब्दस्य । साधर्म्यं साधारणधर्मसंबन्धम् । पर्याप्तत्वात् समर्थत्वात् । तस्य च साधर्म्यस्य च । अस्याम् उत्प्रेक्षायाम् । तत्र संभावनाभिधाने । अस्य यथाशब्दस्य । अवाचकत्वमिति । उत्प्रेक्षायां यथाशब्दोपादानेऽवाचकत्वमेवेत्यर्थः ॥

उदाहरति उद्ययाविति । मुकुलं मुकुलभावापन्नं मेचकोत्पलं नीलोत्पलं नारीलोचनचातुर्यशङ्कासंकुचितं यथा सुन्दरीनयनचातुर्यमधिकमिति शङ्कया संकुचितमिव दीर्घिकागर्भात् वापीमध्यात् उद्ययौ, उद्गतम् प्रादुरासीदित्यर्थः । “मेचकः कृष्णनीलः स्यादतर्सापुष्पसंनिभः” इति शब्दार्णवः । “वापी तु दीर्घिका” इत्यमरः । अत्र यथाशब्दस्योत्प्रेक्षायामवाचकत्वमेव दोषः । ‘नारीलोचनचातुर्यशङ्कासंकुचितं ध्रुवम्’ इति युक्तः पाठः ॥

निर्विषयत्वमपि, उत्प्रेक्षितार्थसमर्थकार्यान्तरन्यासदूषणमनुचितार्थतायामन्तर्मवतीत्याह उत्प्रेक्षितमपीति । संभावितमपीत्यर्थः । तात्त्विकेन वास्तविकेन । परिवर्जितत्वात् रहितत्वात् । निरुपाख्येति । निरुपाख्यम् अलोकं शशविषाणगगनकुसुमादि तत्प्रख्यं तत्तुल्यमित्यर्थः । तत्समर्थनाय उत्प्रेक्षितार्थ-

अर्थान्तरन्यासोपादानम् तत् आलेख्यमिव गगनतलेऽत्यन्तमसमीचीनमिति निर्विषयत्वमेतस्य, अनुचितार्थतैव दोषः । यथा

दिवाकराद्रक्षति यो गुहासु लीनं दिवा भीतमिवान्धकारम् ।

क्षुद्रेऽपि नूनं शरणं प्रपन्ने ममत्वमुच्चैः शिरसामतीव ॥ ६०० ॥

अत्राचेतनस्य तमसो दिवाकरान्नास एव न संभवतीति कुत एव तत्प्रयोजितमद्रिणा परित्राणम् । संभावितेन तु रूपेण प्रतिभासमानस्यास्य न काचिदनुपपत्तिरवतरतीति व्यर्थ एव तत्समर्थनायां यत्नः ।

साधनाय । आलेख्यमिव चित्रमिव नानावर्णलेखनमिवेति यावत् । गगनतले आकाशस्वरूपे । “अधःस्वरूपयोरस्त्री तलम्” इत्यमरः । निर्विषयत्वं नाम दूषणम् । एतस्य अर्थान्तरन्यासस्य ॥

तदुदाहरति दिवाकरादिति । कुमारसंभवे प्रथमसर्गे हिमालयवर्णनमिदम् । यः, हिमाद्रिः, दिवा दिवसे दिवाकरात् सूर्यात् भीतं त्रस्तमिव, अत एव गुहासु दरीषु लीनं तिरोभूतम् अन्धकारं ध्वान्तं रक्षति त्रायते । ननु क्षुद्रसंरक्षणमनर्हमित्याशङ्क्यार्थान्तरं न्यस्यति क्षुद्रेऽपीति । नूनं निश्चितम् शरणं प्रपन्ने प्राप्ते क्षुद्रे नीचेऽपि, उच्चैः, उन्नतं शिरो येषां तादृशानां महताम् अतीव, अत्यन्तं ममत्वं ममायमित्यभिमानः ‘भवति’ इति शेषः । अतीवेति निपातसमुदायोऽत्यन्तार्थे । ‘सतीव’ इति पाठे क्षुद्रेऽपि सति सज्जने, इत्येत्यर्थः । ममत्वमित्यत्र ममति विभक्तिप्रतिरूपकमात्मीयार्थकमव्ययम् तस्माद्वावे त्वप्रत्ययः । अत्र दिवाकरादित्यार्थनामिहितो विशेषः क्षुद्रेऽपीत्यादिना सामान्येन साधर्म्येण समर्थित इत्यर्थान्तरन्यासोऽलंकारः । उपजातिश्छन्दः । लक्षणमुक्तं प्राक् ७८ पृष्ठे ॥

अत्रेत्यादि । त्रासः चित्तवृत्तिरूपं भयम् । “दरतासौ भीतिर्भीः साध्वसं भयम्” इत्यमरः । तत्प्रयोजितं तासनमित्तकम् । अद्रिणा परित्राणं हिमालयकर्तृकं रक्षणम् । नन्वादिकर्तृकं तत्परित्राणमप्युत्प्रेक्षितमुच्यते चेतनधर्मस्य परित्राणस्याचेतनेऽद्रावसंभवादित्यत आह संभावितेनेति । उत्प्रेक्षितेनेत्यर्थः । प्रतिभासमानस्य प्रतीयमानस्य । अस्य अद्रिकर्तृकपरित्राणस्य तद्रूपस्य वाक्यार्थस्य । व्यर्थ एव निष्फल एव । तत्समर्थनायां अद्रिकर्तृकपरित्राणसमर्थने । यत्नः अर्थान्तरन्यासरूपः ॥

अयं च वृत्तिग्रन्थो बहुभिर्व्याख्यातः । तथाहि — “तमसस्त्रास एवासंभवी तमसोऽचेतनत्वात् तत्कथं तत्प्रयुक्तमद्रिणा तत्परित्राणम् । उत्प्रेक्षितत्रासवत्तया प्रतीतस्यास्य न काचिदनुपपत्तिरवतरतीति व्यर्थ एव तत्समर्थनाय यत्नः” इति प्रदीपः । अत्र हि प्रदीपे ‘उत्प्रेक्षितत्रासवत्तया’ इत्यत्र ‘उत्प्रेक्षितत्राणवत्तया’ इति कचित्पाठः स एवोद्द्योतसमतः । तथाहि (तत्परित्राणमिति । अद्रेरप्यचेतनत्वादिदमप्युत्प्रेक्ष्यम् त्रासस्य चित्तवृत्तिविशेषरूपस्य तत्परित्राणस्य च चेतनधर्मत्वात् । तदाह उत्प्रेक्षितत्राणवत्तयेति) इत्युद्द्योतः । “अत्रोत्प्रेक्षाविषयस्य तमसो भयस्यालीकतया तन्मूलस्थार्थान्तरन्यासस्य निर्विषयत्वं दोषः” इति चन्द्रिका । “अनुपपत्तिवारणार्थं हि, अर्थान्तरमुपन्यस्यते । न चात्रानुपपत्तिः, अनवधारितस्वरूपत्वादस्य । निश्चितस्वरूपस्यैव हि, उपपादनमुचितम् । यत्र तु, अतात्त्विकमपि कविप्रौढोक्त्या निश्चितस्वरूपं तत्र ‘सुसितवसनालंकारायाम्’ (६६२ पृष्ठे)

१ ‘तत्समर्थनायाम्’ इति कचित्पाठः ॥

काव्यप्रकाश ९९

साधारणविशेषणवशादेवं समासोक्तिरनुक्तमपि, उपमानविशेषं प्रकाशयतीति तस्यात्र पुनरुपादाने प्रयोजनाभावात् अनुपादेयत्वं यत् तत् अपुष्टार्थत्वं पुनरुक्तं वा दोषः । यथा

स्पृशति तिग्मरुचौ ककुभः करैर्दयितयेव विजृम्भिततापया ।

अतनुमानपरिग्रहया स्थितं रुचिरया चिरयापि दिनश्रिया ॥ ६०१ ॥

अत्र तिग्मरुचेः ककुभां च यथा सदृशविशेषणवशेन व्यक्तिविशेषपरिग्रहेण च नायक-
तया नायिकात्वेन च व्यक्तिः, तथा ग्रीष्मदिवसश्रियोऽपि प्रतिनायिकात्वेन भविष्यतीति
किं दयितयेति स्वशब्दोपादानेन ॥

श्लेषोपमायास्तु स विषयः, यत्रोपमानस्योपादानमन्तरेण साधारणेष्वपि विशेषणेषु न
तथा प्रतीतिः । यथा

अतात्त्विकस्यापि समर्थनं न दोषयेति बोध्यम् ” इति विवरणम् । “अत्र स्वतःसंभक्तिवक्षे दूषण-
मिदम् कविप्रौढोक्तिनिष्पन्नत्वपक्षे तु न दोषः ‘पीलणभीअव’ इत्यादौ (१४१ पृष्ठे) उत्प्रेक्षायाः
स्वयमुदाहृतत्वादिति यत् भ्रान्तसमाधानं तन्मन्दम् उत्प्रेक्षासमर्थकार्यान्तरन्यासस्थैवात्र दूषितत्वात्
उत्प्रेक्षायाः पुनरदुष्टत्वादेवेति । कुत एव तदिति । तथा चायमाहार्यारोप एवेति भावः । ” इति
विस्तारिकेत्यलम् ॥

अथ समासोक्तौ, उपमानविशेषोपादाने, अनुपादेयत्वं दोषः स चापुष्टार्थत्वे पुनरुक्तत्वे वा, अन्तर्भ-
वतीत्याह साधारणेति । सदृशविशेषणबलादेवेत्यर्थः । तस्य, उपमानविशेषस्य । अत्र समासोक्तौ ।
अपुष्टार्थत्वमित्यादि । प्रतीतस्यापि पुनरुपादानं न प्रस्तुतार्थं पुष्पातीत्यपुष्टार्थत्वम् । यदि, अर्थतः
प्रतीतस्यापि, उपादाने पुनरुक्तिस्तदा, अर्थपुनरुक्तत्वं दोष इति प्रदीपादौ स्पष्टम् ॥

तदुदाहरति स्पृशतीति । रत्नाकरकविकृते हरविजयकाव्ये तृतीये सर्गे ग्रीष्मवर्णनमिदम् ।
तिग्मरुचौ सूर्ये ककुभः, दिशः करैः स्पृशति सति विजृम्भिततापया विवृद्धतापया दयितयेव दिन-
श्रिया ग्रीष्मदिवसशोभया, अतनुर्दीर्घो मानपरिग्रहो यस्यास्तथाभूतया स्थितमित्यन्वयः । कराः, रश्मयो
हस्ताश्च । तापो ज्वाला खेदश्च । मानं परिमाणं मानः कोपश्च । किंभूतया चिरया दीर्घया चिर-
कालीनया च । रुचिरया मनोहरयेत्यर्थः । द्रुतविलम्बितं वृत्तम् । लक्षणमुक्तं प्राक् ८३ पृष्ठे ॥

अत्र समासोक्तौ श्लिष्टविशेषणबलेन लिङ्गविशेषवशेन च तिग्मरुचेर्नायकत्वेन ककुभां च नायि-
कात्वेनाभिव्यक्तिवत् ग्रीष्मदिवसश्रियोऽपि प्रतिनायिकात्वेनाभिव्यक्तिसंभवात् दयितयेत्यपुष्टार्थम् ।
तदेवाह अत्रेत्यादिना । सदृशविशेषणेति । तिग्मरुचेः करेण स्त्रीपर्यकारित्वं नायकोचितं विशे-
षणम् ककुभां च करेण पुरुषस्पृश्यत्वं नायिकायोग्यं विशेषणमित्यर्थः । व्यक्तिविशेषेति । लिङ्ग-
विशेषपरिग्रहणेनेत्यर्थः, तिग्मरुचेः पुल्लिङ्गयोगेन ककुभां च स्त्रीलिङ्गयोगेनेति यावत् । व्यक्तिशब्दस्य
स्त्रीपुंनपुंसकाख्यलिङ्गपरत्वं “ लुपि युक्तव्यक्तिवचने ” (१।२।५१) इति पाणिनिस्मृतौ “ कालो
व्यक्तिः खरादयः ” (६४ पृष्ठे) इति भर्तृहरिकारिकायां च सुप्रसिद्धम् । व्यक्तिरिति । अभिव्य-
क्तिरित्यर्थः प्रतीतिरिति यावत् । तथा तद्वत् । ग्रीष्मदिवसश्रियोऽपीति । तत् एवेति शेषः ।
अतनुमानपरिग्रहयेति विशेषणात् स्त्रीलिङ्गाच्चेत्यपि बोध्यम् । प्रतिनायिकात्वेनेति । अभिव्यक्तिरिति
शेषः । स्वशब्दोपादानेन उपमानशब्दग्रहणेन ॥

ननु ‘स्पृशति तिग्मरुचौ’ इत्यत्र यथा दयिते दयितां करैः स्पृशति सति दयितान्तरस्य तापः, तथा

स्वयं च पल्लवाताग्रभास्वत्करविराजिता ।

प्रभातसंध्येवास्वापफललुब्धेहितप्रदा ॥ ६०२ ॥ इति ॥

अप्रस्तुतप्रशंसायामपि उपमेयम् अनयैव रीत्या प्रतीतं न पुनः प्रयोगेण कदर्थतां नेयम् ।
यथा

आहूतेषु विहंगमेषु मशको नायान् पुरो वार्यते

मध्येवारिधि वात्रसंस्तृणमणिर्धत्ते मणीनां रुचम् ।

रवौ करैः, दिशः स्पृशति सति ग्रीष्मादिवसश्रियोऽपि तापः, इत्येवं श्लेषात् श्लेषोपमैवेयं स्यात् न तु समासोक्तिः, तथा चोपादेयमेव दयितयेति पदमित्यत आह श्लेषोपमायास्त्विति । श्लेषमूलकोपमायास्त्वित्यर्थः । स विषयः तत् स्थलम् । उपमानस्येति । अस्य 'न तथा प्रतीतिः' इत्यत्रान्वयः । उपादानमिति । अर्थादुपमानस्येति बोध्यम् । अन्तरेण विना । साधारणेष्वपि श्लिष्टेष्वपि । न तथा प्रतीतिः, न पूर्वोदाहरणवत् स्फुटा प्रतिपत्तिः । पूर्वोदाहरणे, उपमानस्योपादानं विनापि श्लिष्टविशेषादिना यथा, उपमानस्य स्फुटा प्रतीतिर्भवति तथा नेति भावः । अत एवाहुः प्रदीपकाराः "न स्फुटा प्रतिपत्तिः" इति ॥

श्लेषोपमामुदाहरति स्वयं चेति । नवमोल्लासे (५१९ पृष्ठे) व्याख्यातमिदम् । अत्र श्लेषोपमा प्रभातसंध्येवेत्यस्योपादानं विनोपमानाप्रतीतेरिति बोध्यम् । तदेतत्सर्वमाहुश्चक्रवर्तिभट्टाचार्याः "नन्वयं श्लेषोपमाया एव विषयोऽस्त्वित्यत आह श्लेषेति । न तथा प्रतिपत्तिरिति । इदमत्राभिसंहितम्—यत्रोपमानस्य स्वपदोपादानेऽपि न समासोक्तिर्भङ्गस्तत्रावश्यकसमासोक्त्यैव चमत्कारादुपमानस्य स्वशब्दोपादानं व्यर्थम् यथोदाहृते स्पृशतीत्यादौ । अत्र हि दयितयेत्युपादानेऽपि तिग्मरुचेर्नायकत्वं दिवसश्रियश्च प्रतिनायिकात्वं यथायोग्यविशेषणवशेन प्रतीयत एवेति समासोक्तेरावश्यकत्वम् । यत्र तूपमानोपादाने समासोक्तिर्निवर्तते तत्रोपमाया एव चमत्कारनिर्वाहकत्वादुपादेयमेवोपमानम् यथा स्वयं चेत्यादौ । अत्रोपमानोपादाने समासोक्त्यप्रतीतेरिति दिक्" इति । उदयोत्तकारा अप्याहुः "अयमाशयः—यत्रोपमानस्य स्वपदेनोपादानेऽपि न समासोक्तित्यागस्तत्रावश्यकसमासोक्त्यैव निर्वाहे, उपमानपदोपादानं व्यर्थम् यथा स्पृशतीत्यादौ । अत्र दयितयेत्युपादानेऽपि रवेर्नायकत्वं ककुभां नायिकात्वं च समासोक्त्यैवेति तस्या आवश्यकत्वम् । यत्र तूपमानपदोपादाने समासोक्तिनिवृत्तिस्तदनुपादाने च यत्रोपमान[ना] प्रतीतिः, उपात्तसाधारणधर्माणामुपमेयमात्रान्विततयैव प्रतीतेः, तत्रोपमाया एव चमत्कारित्वाय देयं तत्पदम् यथा स्वयं चेत्यादौ । अत्रोपमानपदोपादाने समासोक्तित्यागादिति" इति ॥

अप्रस्तुतप्रशंसायामपि साधारणविशेषणैः प्रस्तुतस्य प्रतीतौ पुनः स्वपदोपादानस्य यद्वैयर्थ्यं तदपुष्टार्थत्वमेव दोष इत्याह अप्रस्तुतेत्यादिना । उपमेयं प्रस्तुतमित्युदयोते स्पष्टम् । अनयैव रीत्येति । 'साधारणविशेषणबलात्' इति समासोक्तिदूषणोक्तरीत्येत्यर्थः । प्रभायां तु "श्लिष्टसाधारणादिविशेषणसामर्थ्येनेत्यर्थः" इति व्याख्यातम् । प्रतीतम् अभिव्यक्तम् । कदर्थतां दुष्टताम् । पुनःप्रयोगेणापुष्टार्थतां न नेयं न प्रापणीयम् तेन स एव दोष इति भावः । व्याख्यातमिदं प्रदीपे "अप्रस्तुतप्रशंसायामपि, उपमेयस्योपादानवैयर्थ्यं यत्तदपुष्टार्थत्वमेव दोषः, तत्राप्युपमेयमनयैव रीत्यावगन्तव्यम् न पुनः प्रयोगेण दुष्टतां नेयम्" इति ॥

तदुदाहरति आहूतेष्विति । भल्लटक्रविहृते भल्लटशतके ६९ तमं पद्यमिदम् । अविवेकिनः प्रभो-

खद्योतोऽपि न कम्पते प्रचलितुं मध्येऽपि तेजस्विनां
धिक् सामान्यमचेतनं प्रभुमिवानामृष्टतत्त्वान्तरम् ॥ ६०३ ॥

अत्र, अचेतनस्य प्रभोरप्रस्तुतविशिष्टसामान्यद्वारेणाभिव्यक्तौ न युक्तमेव पुनः
कथनम् ॥

तदेतेऽलंकारदोषाः, यथासंभविनोऽन्येऽप्येवंजातीयकाः पूर्वोक्तयैव दोषजात्या, अन्त-
र्भाविताः, न पृथक् प्रतिपादनमहन्तीति संपूर्णमिदं काव्यलक्षणम् ॥

निन्देयम् । अत्र, आद्यपादत्रयेऽपि 'यत्र' इत्यादिः । तथा च यत्र यस्मिन् सामान्ये विहंगमेषु विहा-
यसा गच्छन्तीति विहंगमाः पक्षिणः, तेषु, आहूतेषु, आकाशेषु सन्सु पुरः, अग्रे, आयांन् आगच्छन्
मशकः, मक्षिकातोऽप्यतिलघुः कीटविशेषः, न वार्यते नोपरुह्यते तस्यापि विहंगमत्वादिति भावः ।
तथा यत्र सामान्ये तृणमणिः, मध्येवारिधि वारिधिमध्ये वावसन् अतिशयेन वसन् मणीनां पद्मरागमर-
कतादीनां रत्नानां रुचं कान्ति 'धुरम्' इति पाठे प्रतिष्ठाभारं धत्ते धरति । स्वस्यापि मणित्वादिति
भावः । तथा यत्र सामान्ये खद्योतः, ज्योतिरिङ्गणापरपर्यायः कीटविशेषोऽपि तेजस्विनाम् अग्निसूर्यादीनां
मध्ये, अपिशब्दादग्रे वा प्रचलितुं गन्तुं न कम्पते न विभेति । स्वस्यापि तेजस्वित्वादिति भावः ।
एतत् सामान्यं समानधर्मवत्त्वं (विहंगमत्वादिमत्त्वं) धिक् इत्यन्वयः । कीदृशं सामान्यम् अचेतनं
विवेकशून्यम् अत एव, अनामृष्टम् अनालोचितं तत्त्वान्तरं स्वरूपतारतम्यं येन तादृशम् । यद्वा,
अनामृष्टतत्त्वान्तरम् अशोधितवस्तुस्वरूपमित्यर्थः । कमिव अचेतनम् अनामृष्टतत्त्वान्तरं प्रभुमिवे-
त्यर्थः । मध्येवारिधीति "पारेमये पष्ठया वा" (२।१।१८) इति पाणिनिसूत्रेणाव्ययीभावः समासः ।
'वावसन्' इति यङ्लुकि रूपम् । 'मध्ये वा धुरि वा वसन्' इति पाठे मणीनां मध्ये धुरि, अन्ते
वा वसन् निवसन्नित्यर्थः । तृणापकर्षको मणिविशेषः, तृणमणिः । तथा च वर्णितं भल्लटशतके भल्लट-
कविना "चिन्तामणेस्तृणमणेश्च कृतं विधात्रा केनोभयोरपि मणित्वमदः समानम् । नैकोऽर्थितानि
दददर्शितनाय खिनो गृह्णन्नतृणलवं तु न लज्जतेऽन्यः ॥" इति । उदयोतादिषु तु 'तृणमणिः प्रवालं
काचमणिर्वा क्षुद्रमणिर्वा' इति व्याख्यातम् । 'अचेतनम्' इत्यत्र 'अचेतसम्' इति कचित्पाठः ।
"खद्योतो ज्योतिरिङ्गणः" इत्यमरः । शार्दूलविक्रीडितं छन्दः । लक्षणमुक्तं प्राक् १८ पृष्ठे ॥

अत्र तादृशं सामान्यं धिगित्येतावतैवाविवेकिनः प्रभोरवगतिर्भवत्पुनस्तदुक्तिरयुक्तेति, अपुष्टा-
र्थत्वं पुनरुक्तत्वं वा, अप्रस्तुतप्रशंसायां दोषः । तदेवाह अत्रेत्यादि । अप्रस्तुतेति । अप्रस्तुतं यत्
विशिष्टं विशेषणयुक्तं सामान्यं तद्द्वारेण तन्मुखेनेत्यर्थः । अभिव्यक्तौ । प्रतीतौ सत्याम् ।
व्याख्यातमिदं प्रदीपोदयोतयोः— "अत्राचेतसः प्रभोरुपमेयस्याप्रस्तुतनिष्ठसामान्यद्वारेणाभिव्यक्तिसंभ-
वादयुक्तमेव शब्देन कथनमित्यपुष्टार्थत्वं पुनरुक्तता वा" इति प्रदीपः । (अप्रस्तुतनिष्ठसामान्येति ।
अनाकलिताविशेषत्वरूपेत्यर्थः) इत्युदयोतः ॥

अलंकारदोषाणामुक्तदोषेष्वन्तर्भावमुपसंहरति तदिति । तस्मादित्यर्थः । एते उक्ताः । अन्येऽपि
रुद्रटाद्यैरुक्ताः । एवंजातीयका इति । उपमायासुपमाविरुद्धोक्तिः, यथा 'दिलीप इति राजेन्दुरिन्दुः
क्षीरनिधाविव' इत्यत्र राजनि, इन्दुतादात्म्यारोपः, उपमाविरुद्धः । तथा समासोक्तौ नपुंसके नायकव्य-
वहारसमारोपः । यथा 'अयमैन्द्रीमुखं पश्य रक्तचुम्बति चन्द्रमाः' इत्यस्य स्थाने 'ऐन्द्रीमुखं चुम्बतीदं

लोहापकर्षकवत् (लोहचुम्बकवत्) तृणापकर्षकः प्राषाणविशेष इति यावत् ॥

इत्येष मार्गो विदुषां विभिन्नोऽप्यभिन्नरूपः प्रतिभासते यत् ।
न तद्विचित्रं यदमुत्र सम्यग्विनिर्मिता संवटनैव हेतुः ॥ १ ॥
इति काव्यप्रकाशेऽर्थालंकारनिर्णयो नाम दशम उल्लासः ॥

॥ समाप्तश्चायं काव्यप्रकाशः ॥

रक्तं सच्चन्द्रमण्डलम्' इत्युक्ते नपुंसके चन्द्रमण्डले नायकव्यवहारसमारोपः । एवं विरोधालंकारे भिन्नाधारयोर्विरोधवर्णनम् । यथा 'या धर्मभासस्तनयापि शीतलैः खसा यमस्यापि जनस्य जीवनैः । कृष्णापि शुद्धेरधिकं विधायिभिर्विहन्तुमहांसि जलैः पटीयसी ॥' इत्यत्र धर्मभासस्तनयात्वादीनां शीतलत्वादीनां विरोधः, उक्तः । स च भिन्नाधारतयैव निर्देशान्न संभवति । एकाश्रयत्वेनैव विरोधस्य निरूपितत्वादिति । तदेतत्सर्वमनुचितार्थत्वादावन्तर्भावमर्हतीति स्वयमूहनीयमिति भावः । तदेवाह पूर्वोक्तयैवेति । सप्तमोल्लासोक्तयैवेत्यर्थः । संपूर्णमिति । लेशतोऽपि न्यूनताविरहादिति भावः । काव्यलक्षणमिति । काव्यं लक्ष्यते स्वरूपतो विशेषतश्च ज्ञाप्यतेऽनेनेति प्रकृतग्रन्थरूपमित्युदयोतादौ स्पष्टमिति शिवम् ॥

इत्येष इति । एषोऽद्भुतोऽलंकाराद्या विभिन्नोऽपि नानाग्रन्थगतत्वेन पार्थक्येन स्थितोऽपि यदे-
करूपो भाति तत्र संवटनाविसंष्टुलस्य सुखबोधायैकत्र संग्रहणं हेतुः । ग्रन्थाः सर्वेऽप्यत्रान्तर्गता
इत्यर्थः । अथ चायं ग्रन्थोऽन्येनारब्धोऽपरेण च समर्थित इति द्विखण्डेऽपि संवटनावशादखण्डायते
सुघटं द्यलक्ष्यसंधि स्यादित्यर्थ इति माणिक्यचन्द्रकृतसंकेते स्पष्टम् । "ननु पूर्वग्रन्थेषु सन्सु किमने-
नेत्यत आह, इत्येष इति । एषः, मार्गोऽद्भुतं वर्म विदुषां ध्वनिकारादीनां नानाग्रन्थतया विभिन्नोऽपि, अने-
करूपोऽपि यत् अभिन्नरूपः प्रतिभासते, एकरूपतया यत् भाति न तद्विचित्रम् । यत् यस्मात्कारणात्
अमुत्र ग्रन्थे सम्यग्विनिर्मिता संवटना विसंष्टुलस्य सुखप्रतीत्यर्थमेकत्र संग्रहः सैव हेतुः, तद्वशादे-
कात्मताप्रतीतिः । कृतसर्वसंग्रहार्थोऽयं ग्रन्थः, अतो न तैः सिद्धिरिति भावः । अथ च सुविद्यां विकास-
हेतुरयं ग्रन्थः कथंचिदपूर्णत्वादन्येन पूरितशेष इति द्विखण्डोऽप्यखण्ड इव यद्भाति तत्रापि संवटनैव
सन्निमित्तमित्यर्थः" इति सोमेश्वरकृतसंकेतोऽपि स्पष्टम् । व्याख्यातश्चायं श्लोको निदर्शनकारैरपि
“विदुषां ध्वनिकृत्प्रभृतीनां य एष मार्गः स्वसिद्धान्ततद्ग्रन्थगतः । तेन पृथगवस्थितोऽपि, एकरूप-
तया प्रतिभाति तत्र संवटनैव निमित्तम् । विक्षिप्तस्य सुखावबोधायैकत्र संग्रहणं संवटना तद्वशादे-
कात्मताप्रतिभासात् । एतेन च महामतीनां प्रसरणहेतुरेष ग्रन्थः, ग्रन्थकृतानेन (मम्मटेन) कथम-
प्यसमाप्तत्वात् अपरेण च पूरितावशेषत्वात् द्विखण्डोऽपि, अखण्डतया यदवभासते तत्र संवटनैव हेतुः ।
न हि सुघटितस्य संधिवन्धः कदाचिदपि विलक्ष्यते, इत्यर्थशक्त्या ध्वन्यते । यदुक्तम् 'कृतः श्रीमम्मटा-
चार्यवर्यैः परिकरावधिः । प्रबन्धः पूरितः शेषो विधायाल्लैटसूरिणा' इति । अन्येनाप्युक्तम् 'काव्य-
प्रकाश इह कोऽपि निबन्धकृद्भ्यां द्वाभ्यां कृतेऽपि कृतिनां रसतत्त्वलाभः । लोकेऽस्ति विश्रुतमिदं

१ अन्येनेति । अल्लटसूरिणेत्यर्थः ॥ २ अपरेणेति । अल्लटसूरिणेत्यर्थः ॥ ३ अल्लटसूरिणेति । अल्लटसूरिणेति
पुस्तकान्तरे पाठः ॥ ४ काव्यप्रकाश इह कोऽपीति । 'काव्यप्रकाशदशकेऽपि' इति पुस्तकान्तरे पाठः ॥ ५ कृतिनां
पण्डितानाम् ॥

नितरां रसालं बन्धप्रकाररचितस्य तरोः फलं यत् ' ॥ इति " इति । एवमेवायं (इत्येष मार्ग इत्ययं) श्लोको जयन्तभट्टसरस्वतीतीर्थकमलकरभट्टादिभिरपि व्याख्यात इत्यास्तां विस्तारः ॥

देशे महामहाराष्ट्रे पत्तने पुण्यनामके ।
 प्रधानपाठशालायामाङ्गलभूपनियोगतः ॥ १ ॥
 अलंकारव्याकरणाध्यापकेन सुमेधसा ।
 कर्णाटके जनपदे नानाविद्याविभूषिते ॥ २ ॥
 विजारपुरप्रान्तजुषा श्लक्कीग्रामवासिना ।
 सरस्वतीगर्भमुवा महाराष्ट्रद्विजन्मना ॥ ३ ॥
 रामचन्द्रतनूजेन वामनाचार्यशर्मणा ।
 काव्यप्रकाशटीकेयं प्रथिता बालबोधिनी ॥ ४ ॥
 शाके वेदनभोष्टेन्दुप्रमिते (१८०४) मासि कार्तिके ।
 संपूरिता शुक्लपक्षे टीकेयं प्रतिपत्तिथौ ॥ ५ ॥
 टीकायां बालबोधिन्यां यदत्र लिखितं मया ।
 प्रायः प्राचीनटीकासु स्पष्टं तत्सूक्ष्मदर्शिनाम् ॥ ६ ॥
 तथाप्यज्ञानदोषाच्चेत् स्वलिखितं लिखिते मया ।
 संशोधयन्तु विद्वांसः परं साराभिमानिनः ॥ ७ ॥
 काव्यप्रकाशगम्भीरभावबोधो न चान्यतः ।
 इति हेतोर्मया यत्नः कृतोऽयं विदुषां मुदे ॥ ८ ॥
 अनेन प्रीयतां देवो रुक्मिणीवल्लभो हरिः ।
 ब्रह्मरुद्रादिभिर्वन्द्यो भक्ताभीष्टप्रदः सदा ॥ ९ ॥

इति श्रीमच्छालङ्कारयनमहर्षिगोत्रावतंसस्य दैवज्ञचक्रचूडामणेः सुगृहीतनाम्नो भट्टश्रीवैकटेशस्य
 कुले गृहीतजन्मना तैत्तिरीयशाखाध्यायिना श्रीमत्पूर्णप्रज्ञावार्धसिद्धान्तानुयायिना
 श्लक्कीकरोपनाम्ना भट्टवामनाचार्येण विरचितायां काव्यप्रकाशटीकायां
 बालबोधिन्याम् अर्थालङ्कारनिर्णयो नाम दशम उल्लासः ॥ १० ॥

॥ समाप्तोऽयं ग्रन्थः ॥

१ बन्धप्रकारेति । बन्धप्रकारेण रचितस्य निर्मितस्येत्यर्थः ' कलमी ' इति देशभाषायां प्रसिद्धस्येति भावः ॥
 २ रुक्मिणीवल्लभ इत्यनेन रुक्मिणीरूपया लक्ष्म्या समेत इति सूचितम् " राघवत्वे भवेत्सीता रुक्मिणी कृष्ण-
 जन्मनि " इति विश्वपुराणवचनान्न ॥

अथ काव्यप्रकाशोदाहृतपद्यानां वर्णक्रमानुसारिणी सूची ।

क्रमाङ्कः	पद्यम्	पृष्ठे	क्रमाङ्कः	पद्यम्	पृष्ठे
१३	अइ पिहुलं जलकुंभं (गाथासप्त० ?)...	७३	(वृ०)	अविन्दुसुन्दरी नित्यं (उद्भटालं०) ...	५२४
२५१	अकलिततपस्तेजोवीर्यं (महावीरच०) ...	३७४	४४६	अब्धेरम्भः स्थगित० ...	६२५
२०७	अकुण्ठोत्कण्ठया पूर्णं ...	३२७	४८२	अमिनवनलिनीकिसलय ...	६६४
४६७	अखण्डमण्डलः श्रीमान् ...	६५०	५६	अमितः समितः प्राप्तैः ...	१३१
४५०	अण्णं लड्डहत्तणअं ...	६३०	४३२	अमुष्मिन्नावप्यामृत० ...	६०८
७२	अतन्द्रचन्द्राभरणा ...	१४६	९६	अमुं कनकवर्णाभं (म० भा० शां० प०) ...	१६७
५९४	अतिथिं नाम काकुत्स्थान् (रघु० १७) ...	७७८	२१५	अमृतममृतं कः संदेहः (वामनसू० ३।२) ...	३३६
२०२	अतिपेलवमतिपरिमित० ...	३२४	५११	अयमेकपदे तथा वियोगः (विक्रमो०) ...	६९०
२५५	अतिविततगगनसरणि० ...	३७९	५८६	अयं पद्यासनासीनः (सरस्वतीकण्ठा० १) ...	७७३
१३६	अत्ता एत्थ णिमज्झइ (गाथासप्त०) ...	२४७	४१८	अयं मार्तण्डः किं स खलु ...	५८९
३९४	अत्यायतैर्नियमकारिभिः ...	५५९	४९०	अयं वारामेको निलयः (भल्लटशतकम्) ...	६६८
११८	अत्युच्चाः परितः स्फुरन्ति (पद्माक्षरी) ...	१९६	११६	अयं स रश्नोत्कर्षी (म० भा० स्त्रीप०) ...	१९५
११५	अत्रासीत्फणिपाश० (बालरामायणम्) ...	१९३	३३६	” ” ...	४५३
१५८	अत्रिलोचनसंभूत० ...	२८४	३७३	अयं सर्वाणि शास्त्राणि ...	५१४
१२८	अदृष्टे दर्शनोत्कण्ठा ...	२०८	४०८	अरातिविक्रमालोक० ...	५७५
२३८	अद्यापि स्तनशैलदुर्गं (पद्यवेणी ५। हनुमन्ना० २) ...	३६१	३८९	अरिवधदेहशरीरः (उद्भटालं०) ...	५३५
३४५	अद्रावन्न प्रज्वलत्यभिरुचैः ...	४७२	४९६	अरुचिर्निश्चया विना ...	६७४
२२३	अधिकस्तलतल्पं ...	३४२	२८३	अरे रामाहस्ताभरण (विक्रमो०) ...	४०४
१४१	अनङ्गमङ्गलगृहा० ...	२६७	२७७	अर्थित्वे प्रकटीकृतेऽपि (महावीर०) ...	३९८
३४७	अनङ्गरङ्गप्रतिभं तदङ्गं ...	४८५	३६९	अलंकारः शङ्काकर० ...	५१२
५८२	अनगुरणन्मणि० (रुद्रटालंकारः) ...	७७१	१९७	अलमतिचपलत्वात् (विह्वणचरितम्) ...	३१९
३६४	अनन्तमहिमव्याप्तं (आनन्दवर्धनः, देवीशतकम्) ...	५०६	५०	अलसशिरोमणि धुत्ताणं ...	१३५
२६८	अनन्यसदृशं यस्य ...	३९१	९३	अलं स्थित्वा स्मशाने (म० भा० शां० प०) ...	१६६
४१०	अनयेनैव राज्यश्रीः ...	५७९	४२७	अलौकिकमहालोकः० ...	६०४
४१२	अनवरतकनकवितरण० ...	५८०	१४८	अवन्ध्यकोपस्य (किरातार्जुनीयम्) ...	२७५
३८२	अनुरागवती सन्ध्या (ध्वन्यालोकः १) ...	५२६	४३०	अवाप्तः प्रागल्भ्यं ...	६०७
२९८	अन्त्रप्रोतवृहत्कपाल० (महावीरच०) ...	४१४	३९५	अवितथमनोरथपथ० ...	५६०
२०	अन्यत्र यूयं कुसुमावचायं (नैषधः ?) ...	७८	५२६	अविरलकमलविकासः (रुद्रटालं०) ...	७०६
३३	अन्यत्र व्रजतीति का ...	१०३	१२०	अविरलकरवाल० ...	१९८
२१८	अन्यास्ता गुणरत्नरोहण० ...	३३८	२७०	अष्टाङ्गयोगपरिशीलन० ...	३९२
३४१	अपसारय घनसारं (कुट्टिनीमतम्) ...	४६६	४०२	असितभुजगमीषणा० ...	५६९
३५६	” ” ” ...	४९७	४६३	असिमात्रसहायस्य ...	६४७
५४६	अपाङ्गतरले दृशौ ...	७२८	४६४	असिमात्रसहायोऽपि ...	६४८
१८४	अपाङ्गसंसर्गि तरङ्गितं ...	३०६	१२२	असोढा तत्कालोल्लसद् ...	१९९
२८७	अपूर्वमधुरामोद० ...	४०७	१९०	असौ मरुचुम्बित० (हनुमन्ना० । पद्यवेणी ५) ...	३११
२३३	अप्राकृतस्य चरितातिशयैः (महावीर०) ...	३५६	३५९	अल्लज्वालावलीढप्रति० (वेणी) ...	३८३
			२८६	अस्याः कर्णावतंसेन ...	४०७
			४२०	अस्याः सर्गविधौ (विक्रमो०) ...	५९१

क्रमाङ्कः	पद्यम्	पृष्ठे
५५६	अहमेव गुरुः सुदारुणानां	... ७३८
३५३	अहो केनेदृशी बुद्धिः	... ४९३
५४२	अहो विशालं भूपाल (काव्यादर्शः)	... ७२४
४८१	अहो हि मे बहुपराद्ध०	... ६६३
४४	अहो वा हारे वा (उत्पलः । भर्तृ० वै०)	११७
३७	आकुञ्च्य पाणिमण्डुचि	... १०६
३९८	आकृष्टकरवालोऽसौ	... ५६५
१२५	आगत्य संप्रति वियोग०	... २०४
२७८	आज्ञा शक्रशिखामणि० (बालरामायणम्)	४००
५७०	आते सीमन्तरत्ने (हनुमत्कविः खण्ड- प्रशस्तिः)	... ७५४
३०७	आत्मारामा विहितरतयो (वेणीसं०)	... ४२४
३८३	आदाय चापमचलं	... ५२६
४४५	आदाय वारि परितः (भट्टेन्दुराजः)	... ६२४
२००	आदावजनपञ्जलि०	... ३२१
९५	आदित्योऽयं स्थितो (म० भा० शां० प०)	१६७
५४०	आनन्दमन्दमिमं (रुद्रटालंकारः)	... ७२१
१६२	आनन्दसिन्धुरति०	... २८९
४२६	आलानं जयकुञ्जरस्य	... ६०३
१५४	आलिङ्गितस्तत्रभवान्	... २८०
३२३	आलोक्य कोमलकपोल०	... ४३६
५००	आसीदजनमत्रेति	... ६७६
(टी०)	आहूतापि पदं ददाति (प्रदीपकारः)	... ४५०
६७३	आहूतेषु विहङ्गमेषु (भट्टशतकम् ६९)	७८७
(टी०)	इतः स दैत्यः प्राप्तश्रीः (कुमार०)	... ६८
२२२	इदमनचित्तमकमथ	... ३४१
२६४	इदं ते केनोक्तं कथय	... ३८७
४१९	इन्दुः किं कः कलङ्कः	... ५९०
४६५	इयं सुनयना दासीकृत० (उद्धटाल०)	६४९
८	उअ णिच्चलनिप्पन्दा (गाथासप्त०)	... ३०
१८७	उत्कम्पिनी भयपरि० (रत्नावली ?)	... ३०८
४२	उत्कृत्योत्कृत्य कृति (माल० मा०)	... ११०
३०४	उत्तानोच्छ्रान्तमण्डूकः	... ४२१
१४७	उत्फुल्लकमलक्रेमर० (नागानन्दम्)	... २७४
५२	उत्सिक्तस्य तपःपरा० (महावीरच०)	... १२५
४३६	उदयति विततोच्चैरदिमं (शिशुपाल०)	६५५
४३३	उदयमयते दिव्यालिन्यं	... ६१०
२४४	उदति सविता ताम्रः	... ३६८
१७	उद्देशोऽयं सरसकदली०	... ७६
५९९	उद्ययौ दीर्घिकागर्भात्	... ७८४
४३८	उन्नतं पद्मवाप्य यो लघुः	... ६१७
११४	उन्निद्रकोकनदरेण०	... १९१
४१६	उन्मेषं यो मम न सहते	... ५८६

क्रमाङ्कः	पद्यम्	पृष्ठे
२४	उपकृतं बहु तत्र	... ८३
२६५	उपपरिमरं गोदावर्याः	... ३८८
२१४	उर्व्यसावत्र तर्वाली	... ३३४
५४	उल्लास्य कालकरवाल०	... १२९
४७१	ए एहि किंपि कीएवि	... ६५५
५५४	ए एहि दाव सुन्दरि	... ७३६
४७७	एकस्त्रिधा वससि चेतसि	... ६६१
५१	एकस्मिन् शयने (अमरुश०)	... १२५
१४१	एतत्तस्य मुखात्क्रियत् (भट्टश०)	... ६२१
१४२	एतन्मन्दविपक्व०	... २०९
११	इहमेतत्तथ्याणिआ	... ६७
२३४	एयोऽहमद्रितनयामुख० (उषाहरणम्)	... ३५८
३३९	एहि गच्छ पतोत्तिष्ठ (पद्यतन्त्रम् । ध्वन्या० ३)	... ४५७
१४	ओणिण्दो दौव्वलं	... ७३
७०	ओल्लोलकरअरथण०	... १४४
३३०	औत्सुक्येन कृतवरा (रत्नावली)	... ४४६
२२४	कः कः कुत्र न घुर्वरायित०	... ३४३
४५	कण्टकोणविनिविष्टमीश (उत्पलः)	... ११९
१३४	कथमवनिप दपौ	... २४२
५५२	कपाले मार्जारः पय (शार्ङ्ग० भासः)	... ७३४
४४९	कमलमनम्भसि	... ६२९
(वृ०)	कमलमिव मुखं	... ५२१
४१५	कमलेव मतिर्मैतिरिव	... ५८४
५५१	करजुअगहिअजसोआ	... ७३३
३९९	करवाल इवाचारस्तस्य	... ५६६
१९१	करवालकरालदो सहायो	... ३१२
३०३	करिहस्तेन संवाधे	... ४२१
४७५	कर्पूर इव दग्धोऽपि (बालरामायणम्)	... ६५९
३२५	कर्पूरधूलिवल०	... ४३७
(टी०)	कलशे परममहत्त्वं (प्रदीप०)	... ६२९
५१२	कलुषं च तथाहितेष्व०	... ६९१
१९४	कल्याणानां त्वमासि महसां (मा० मा०)	... ३१४
२७६	कल्लोलवेद्भिन्नदृष्टान् (भट्टशतकम्)	... ३१७
(टी०)	कवीनां संतापो (प्रदीप०)	... ५२७
४४७	कस्त्वं भोः कथयामि (ध्वन्यालोकः)	... ६२६
२०५	कस्मिन्कर्मणि सामर्थ्य०	... ३२५
१३५	कस्स व ण होइ रोमो (ध्वन्यालोकः १)	... २४४
२४९	काविष्कीर्णो रजोभिः (माघ०)	... ३७२
१८५	कातर्यं केवला नीतिः (रघु०)	... ३०७
(टी०)	काराविक्रण खड्गं (सरस्वतीकण्ठा०)	... ३८४
५२९	का विसमा देवगई	... ७१०
५२१	किमासेन्यं पुंसां	... ७०४

क्रमाङ्कः	पद्यम्	पृष्ठ	क्रमाङ्कः	पद्यम्	पृष्ठ	
२३९	किमिति न पश्यसि कोपं (रुद्रालं०)	३६२	३९६	गाम्भीर्यगरिमा तस्य	५६०	
२०६	किमुच्यतेऽस्य भूपाल	३२६	२५०	गाहन्तां सहिषा निपान० (शाकुन्त०)	३७३	
२५७	किवर्णं धणं णाआणं	६४०	४८३	गिरयोऽप्यनुव्रतियुजो	६६५	
४२९	किसलयकरैलतानां (रुद्रालं०)	६०५	४८०	गुणानामेव दौरात्म्यान्	६६३	
५२२	किं भूषणं सुदृढमत्र	७०४	५९२	गुणैरनर्थैः प्रथितो	७७७	
१९५	किं लोभेन विलङ्घितः	३९६	२१	गुरुअणपरवस पिअ	७९	
४६१	कुमुदकमलनीलनीर०	६४४	३५४	गुरुजनपरतन्त्रतया	४९३	
४२३	कुरङ्गीवाङ्मनि स्तिमितयति	५९८	५६२	गृहिणी सचिवः सखी (रघु० ८)	७४३	
५०८	कुलममलिनं भद्रा मूर्तिः	६८७	२६६	गृहीतं येनासीः परिभव० (वेणी०)	३८६	
१७३	कुविन्दस्त्वं तावत्पटयसि	२९९	१६८	गोरपि यद्वाहनतां	२९५	
४७३	कुसुमितलतासिरहता	६५७	५९७	ग्रन्थामि काव्यशशिनं (वामनसूत्र० ४,२)	७८३	
३९	कृतमनुसृतं दृष्टं वा यैः (वेणीसं०)	१०७	३	ग्रामतरुणं तरुण्याः (रुद्रालं०)	२१	
२५८	" "	३८३	४१	ग्रीवामङ्गलभिरामं (शाकुन्तलम्)	१०९	
१०८	कृतं च गर्वाभिमुखं	१८१	३९०	चकासत्यङ्गनारामाः	५३६	
(वृ०)	कृपापाणिश्च भवान्	६९१	३९३	चकितहरिणलोलोचनायाः	५५८	
(टी०)	कृष्णो वैरिविदर्शने (प्रदीप०)	४९४	५८०	चक्री चकारपङ्क्तिं (सूर्यशतकम्)	७७०	
६५	केसेषु बलामोडिअ	१४०	५८४	चण्डालैरिव युष्मभिः (वामनसू० ४,२)	७७२	
६४	कैलासस्य प्रथमशिखरे	१३९	१३१	चत्वारो वयमृत्विजः (वेणीसं०)	३५५	
११७	कैलासालयभाल०	१९६	२९४	चन्द्रं गता पद्मगुणाब्ज (कुमारसं०)	४११	
५२३	कौटिल्यं कचनचये (रुद्रालं०)	७०५	२९३	चरणत्रपरित्राण०	४१०	
(टी०)	कौटिल्यं नयने निवा० (प्रदीप०)	६२४	२०१	चापाचार्यस्त्रिपुर० (वालरामायणम्)	१२३	
३३८	कामन्यः क्षतकोमला० (ध्वन्यालोकः ३)	४५६	२३०	" "	३५४	
२२५	केङ्कारः स्मरकर्मकस्य	३४४	३४३	चित्ते विद्वद्दि ण दृष्टदि (कर्पूरमञ्जरी)	४६७	
३२९	कोधं प्रभो संहर (कुमार० ३)	४४३	५३६	चित्रं चित्रं वत वत	७१९	
४८८	कौञ्चाद्रिरुद्रामदृषद्दृढो	६६७	४३	चित्रं महानेष बतावतारः	११०	
४३५	क सूर्यप्रभवो वंशः (रघुवं० १)	६१४	८१	चिन्तयन्ती जगन्मूर्ति (विष्णुपुराणम्)	१५६	
५३	काकार्यं शशलक्ष्मणः (विक्रमो०)	१२६	५९०	चिन्तारत्नमिव च्युतोऽसि	६७६	
३३१	" "	४४७	१६६	चिरकालपरिप्राप्त०	२९३	
८२	क्षणदासावक्षणदा	१५७	२५७	जगति जयिन्स्ते ते (माल० माध०)	३८२	
३४०	क्षिमो हस्तावलम्बः (अमरुश०)	४५७	२९२	जगाद मधुरां वाचं	४०९	
४६२	क्षीणः क्षीणोऽपि शशी(रुद्रालं०)	६४५	(टी०)	जगाद विशदां वाचं	४१०	
४०	क्षुद्राः संत्रासमेते (हनुमन्नाटकम्)	१०८	१५०	जङ्गाकाण्डोरुनालो नख०	२७६	
१११	खणपाहुणिआ देअर (ध्वन्यालोकः ३)	१८७	२३२	" "	३५६	
७४	खलववहारा दीसन्ति	१५०	५७१	जटाभामिर्भाभिः कर्षुत०	७५५	
४५८	खियति कूणति वेळति	६४१	१२४	जनस्थाने भ्रान्तं (भट्टवाचस्पतिः)	८०२	
५९६	गङ्गेन प्रवहतु ते	७८०	(टी०)	जलं जलधरे क्षार०	२७६	
१२१	गच्छाम्यच्युतदर्शनेन	२०७	४२२	जस्स रणन्तेचरण ए करे	५९७	
५५५	गर्वमसंवाह्यमिमं (रुद्रालं०)	७३७	५३३	जस्सेअ वणो तस्सेअ	७१५	
५६५	गाङ्गमम्बु सितमम्बु	७४८	५७३	जह्मगहिरो जह्म रक्षण०	७६०	
६३	गाढकान्तदशनक्षत०	१३८	२१६	जं परिहरिउं तीरइ (आनन्दवर्धनः)	३३६	
३१०	गाढालिङ्गनवामनीकृत (अमरुश०)	४२६	पञ्चाणलीला)	६७	जा ठेरं व हसन्ती	१४०
६६	गाढालिङ्गणरहसुज्जुअम्मि	१४१	४७	जाने कोपपराङ्मुखी (सुभा० शार्ङ्ग०)	१२२	
१०१	गाढारुहमि गामे	१३४				

काव्यप्रकाश १००

क्रमाङ्कः	पद्यम्	पृष्ठे	क्रमाङ्कः	पद्यम्	पृष्ठे
२६६	जितेन्द्रियतया सम्यक्	... ६२९	१४०	ते दृष्टिमात्रपतिताः	... २६०
३१६	जितेन्द्रियत्वं विनयस्य	... २३०	१७६	तेऽनैर्वान्तं समश्नन्ति	... ३०१
५२५	" "	... ७०६	२४६	ते हिमालयमामन्त्र्य (कुमारसं०)	... ३६९
१६४	जुगोपात्मानमत्रस्तः (रघु० ६)	... २९२	२२८	त्वमेवंसौन्दर्या स च (वामनसू० ३, २)	३४९
६८	जे लंकागिरिमेहलासु (कर्पूरमञ्जरी)	... १२३	२५५	त्वयि दृष्ट एव तस्याः	... ६३७
९२	जोह्वाह महुरसेन	... १६५	२३५	त्वयि निबद्धरतेः प्रिय० (विक्रमोर्व०)	... ३५८
२८९	ज्याबन्धनिष्पन्दमुजेन (रघु० ६)	... ४०८	३१	त्वं सुगधाक्षि विनैव (अमर०)	... १०१
२२१	ज्योत्स्नाभस्मच्छुरणधवला	... ५९५	५२४	त्वं विनिर्जितमनोभव०	... ७२६
२७२	ज्योत्स्ना मौक्तिकदाम	... ६५५	२३	त्वामस्मि वच्मि विदुषां	... ८३
२११	ज्योत्स्येव नयनानन्दः	... ५७९	३६	त्वामालिख्य प्रणयकुपितां (मेघदूत)	... १०५
२०७	दृष्टुण्णन्तो मरिहसि	... ५७४	३३७	दन्तक्षतानि करजैश्च	... २५३
८८	णवपुणिमामिअंकस्स	... १६२	६२	दर्पान्धगन्धगज०	... १३७
३२८	णिहुअरमणमि लोअण०	... २३९	५५९	दिवमप्युपयातानां (रुद्रटालं०)	... ७४२
१८	णोल्लेइ अणोल्लमणा	... ७७	६००	दिवाकराद्रक्षति यो (कुमारसं० १)	... ७८५
१६	तइआ मह गंडत्थल	... ७५	२९६	दीधीड्वेवीड्समः कश्चित्	... २१३
२१२	तत उदित उदाहारहारि	... ३३२	५०७	दुर्वाराः स्मरमार्गणाः (शार्ङ्ग० प० १ शङ्कुकः)	६८६
२०१	ततः कुमुदनाथेन (महाभा० द्रो० प०)...	५६९	२९	दूराडुत्सुकमागते (अमर०)	... ९७
३५५	ततोऽरुणपरिस्पन्द० (महाभा० ?)	... २९६	५६६	दृशा दग्धं मनसिजं (विद्धशालभञ्जिका १)	७४९
५१५	तं ताण सिरिसहोअर० (आनन्दव० विषमवाणलीला)	... ६९३	३७९	देव त्वमेव पाताल०	... ५२२
१५	तथाभूतां दृष्ट्वा (वेणीसंहारम्)	... ७४	२५३	देवीभावं गमिता (वामनसू० १२ त्वावली)...	६३५
२२०	" "	... ३३९	२०८	देशः सोऽयमरातिशोणित० (वेणीसं०)	... ३२८
८०	तदप्राप्तिमहादुःख० (विष्णुपुराणम्)	... १५५	२६	दैवादहमद्य तथा (रुद्रटालं०)	... ८९
५०६	तदिदमरण्यं यस्मिन् (रुद्रटालं०)	... ६८५	४३७	दोभ्यां तितीर्षति तरङ्ग०	... ६१६
१९८	तद्रच्छ सिद्धयै कुरु (कुमारसं०)	... ३१९	(वृ०)	द्वयं गतं संप्रति (कुमारसं०)	... २३९
५१७	तद्रेहं नतभित्ति (आनन्दवर्धनः ध्वन्यालोकः)	६९५	१८६	" "	... ३०८
५९३	तद्वेषोऽसदृशोऽन्याभिः	... ७७७	२५२	" "	... ३७६
३९१	तनुवपुरजघन्योऽसौ	... ५३८	२२	द्वारोपान्तनिरन्तरे	... ७९
१४६	तपस्विभिर्या सुचिरेण	... २७३	३९७	धन्यस्यानन्यसामान्य०	... ५६५
११०	तरुणिमनि कलयति	... १८४	६१	धन्यासि या कथयसि (शार्ङ्ग० विज्जिका)	१३६
४०९	तरुणिमनि कृतावलोकना	... ५७७	१८२	धमिलस्य न कस्य (वामनसू० २, १)	... ३०३
२५६	तवाहवे साहसकर्म	... ६३८	५६४	धवलोलि जह वि (गाथासप्त० ७, ६५)	... ७२७
१७९	तस्याधिमात्रोपायस्य	... ३०२	५३५	धातुः शिल्पातिशय०	... ७१८
५०	तस्याः सान्द्रविलेखन० (अमर०)	... १२४	२१०	धीरो विनीतो निपुणो	... ३३०
१०२	ताणं गुणगद्गुणार्ण	... १७६	(वृ०)	धुनोति चासि तनुते	... ६९१
३२२	तामनङ्गजयमङ्गलध्रिय	... ४३५	४१४	न केवलं भाति नितान्त०	... ५८२
१८०	ताम्बूलसुतगल्लोऽयं	... ३०२	९२	न चेह जीवितः कश्चित् (महाभा० शां० प०)	१६७
३१५	ताला जाअंति गुणा (आनन्द० विषमवाणलीला)	... २३०	५४९	न तज्जलं यन्न सुचारु० (भट्टि० २)	... ७३१
५५	तिग्मरुचिरप्रतापः	... १३०	१६७	न त्रस्तं यदि नाम (महावीर०)	... २९२
३११	तिष्ठेत्कोपवशात्प्रभाव० (विक्रमो०)	... २२७	५१३	नन्वाश्रयस्थितिरियं (भल्लटश०)	... ६९२
१२५	तीर्थान्तरेषु स्नानेन	... २७२	५७४	नयनानन्ददायीन्दोः	... ७६०
८३	तुह बल्लहस्स गोसम्मि	... १५८	१६३	नवजलधरः संनद्धोऽयं (विक्रमो०)	... २९१
			२४३	नाथे निशाया नियतेः	... ३६६
			४९९	नानाविधप्रहरणैर्नृप	... ६७५

क्रमाङ्कः	पद्यम्	पृष्ठे	क्रमाङ्कः	पद्यम्	पृष्ठे
३५२	नारीणामनुकूलमाचरसि	... ४९२	१३९	प्रथममरणच्छायाः	... २६०
६८१	नाल्पः कविरिव खल्पः	... ५२५	१०५	प्रधनाध्वनिः धीरधनुर्धनिः	... १७९
४७८	निजदोषावृतमनसां	... ६६२	२८१	प्रत्यनपरिवोदितः (वेणीसं०)	... ४०२
४६९	निलोदितप्रतापेन	... ६५२	३२७	प्रसादे वर्तस्व प्रकटय (शार्ङ्गधर० चन्द्रकः)	... ४३८
४७४	निद्रानिवृत्तावुदिते	... ६५८	३५	प्रस्थानं बलयैः कृतं (अमर०)	... १०५
५९८	निपेतुरास्यादिव तस्य	... ७८३	२०९	प्रागप्राप्तनिशुम्भ० (महावीरच०)	... ३२९
५५०	निम्ननाभिकुहरेषु यदम्भः	... ७३२	३१७	” ”	... ४३१
४२८	निरवधि च निराश्रयं च	... ६०४	३१८	” ”	... ४३१
५७	निरुपादानसंभार० (नारायणभट्टः । स्तव- चिन्तामणिः)	... १३२	२९०	प्राणेश्वरपरिष्वङ्ग०	... ४८८
३०५	निर्वाणवैरदहनाः (वेणीसं०)	... ४२२	२७१	प्राप्ताः श्रियः सकलकाम० (भर्तृह० वै० श०)	... ३९३
(टी०)	निर्वातपद्मोदर० (प्रवीप०)	... ४११	१७४	प्राञ्ज्राड्विष्णुधामा०	... ३००
८५	निश्चितशरधिया	... १५९	२३६	प्रियेण संग्रथ्य विवक्ष० (किरातार्जु०)	... ३५९
२	निःशेषच्युतचन्दनं (अमर०)	... २०	३२	प्रेमार्द्राः प्रणयस्पृशः (माल० मा०)	... १०३
१८३	न्यङ्कारो ह्ययमेव मे (हनुमन्नाटकम्)	... ३०४	९८	प्रेयान् सोऽयमपाकृतः (वामनसू० ३)	... १७०
९९	पथि पथि शुक्रचञ्चु०	... १७०	३५१	प्रौढच्छेदानुरूपोच्छलन० (छलितरामम्)	... ४८९
५८	पथिअ ण एत्थ (गाथा० ?)	... १३३	३०९	फुल्लकरं कलमकूरणिहं (कर्पूरमञ्जरी)	... ४२१
२४०	परापकारनिरतैः	... ३६३	४३१	वत सखि कियदेतत्	... ६०८
१०७	परिच्छेदातीतः (माल० माध०)	... १८१	११९	वन्दीकृत्य नृप द्विषां	... १९७
४८९	” ”	... ६६८	५१४	विम्बोष्ठ एव रागस्ते (नवसाहस्राङ्क०)	... ६९३
४०६	परिपन्थिमनोराज्य०	... ५७३	१३०	ब्राह्मणातिक्रमत्यागो (महावीर०)	... २१०
२८	परिमृदितमृणालीम्लान० (माल० माध०)	... ९६	३७१	भक्तिप्रह्वविलोकन० (सुभा० । भागवता- मृतवर्धनः)	... ५१३
३४९	परिम्लानं पीनस्तनजघन० (रत्नावली)...	... ४८७	५२४	भक्तिर्भवे न विभवे	... ७०५
३२६	परिहरति रतिं मतिं	... ४३८	५८१	भण तरुणि रमण० (रुद्रटालं०)	... ७७०
९०	पविस्ती घरवारं	... १६३	१२	भद्रात्मनो दुरधिरोह०	... ६८
४९२	पश्चादङ्घ्री प्रसार्य (हर्षचरितम् ३)	... ६६९	१३८	भण धम्मिअ वीसद्धो (गाथासप्त०)	... २५३
१२३	पश्येत्कश्चिच्चलचपल	... २००	५०३	भस्मोद्धूलन भद्रमस्तु	... ६७९
३३२	पाण्डु क्षामं वदनं	... ४४८	३८७	भासते प्रतिभासार	... ५३२
४६०	” ”	... ६४३	७८	भुक्तिमुक्तिकृदेकान्त०	... १५३
५८७	पातालमिव ते नाभिः (वामनसू० ४, २)	... ७७३	५८३	भुजङ्गमस्यैव मणिः	... ७७२
५७८	पादाम्बुजं भवतु नो (धर्माचार्यः । पञ्च- स्तवी घटस्तवः १)	... ७६३	१७५	भूपतेरुपसर्पन्ती	... ३००
१७७	पितृवसतिमहं ब्रजामि	... ३०१	२६०	भूपालरत्न निर्देन्य०	... ३८४
५४८	पुराणि यस्यां सवराङ्गनानि (नवसाह- साङ्गच० १)	... ७३०	१०६	भूयो भूयः सविध० (माल० माध०)	... १८०
४४३	पुंस्त्वादपि प्रविचलेत् (भट्टट्टा०)	... ६२२	३३४	भूरेणदिग्धान् नवपारिः (ध्वन्यालोकः ३)	... ४५१
३०६	पृथुकर्तस्वरपात्रं	... ४२३	१२६	भ्रमिरमरतिमलसः (ध्वन्यालोकः २, ३)	... २०६
३७०	” ”	... ५१२	४१३	मतिरिव मूर्तिर्मधुरा	... ५८०
४८७	पेशलमपि खलवचनं	... ६६७	१२१	मथ्नामि कौरवशतं (वेणीसं०)	... २१०
४०३	पौरं सुतीयति जनं	... ५७०	३६८	मधुपराजिपराजित (हरिविजयम्)	... ५०८
५०२	प्रणयिसखीसलील० (माल० माध०)	... ६७९	५१६	मधुरिमरुचिरं वचः	... ६१५
५१५	प्रत्यग्रमज्जनविशेष० (रत्नावली १)	... ७७९	३४२	मनोरगास्तीव्रं विषमिव (माल० माध०)	... ४६६
(टी०)	प्रत्याख्यानरुचैः कृतं	... २४६	३५०	मन्थायस्तार्णवाभ्रमः प्लुत० (वेणीसं०)	... ४८७
			५५७	मलयजरसविलिप्त० (वामनसू०)	... ७३९

क्रमाङ्कः	पद्यम्	पृष्ठे	क्रमाङ्कः	पद्यम्	पृष्ठे
२२६	मसृणचरणपातं (बालरामायणम्) ...	३४५	४३९	याताः किं न मिलन्ति (अमरु०) ...	६१९
३७२	महदेसुरसंघर्षे (आनन्द० देवीशतकम्) ...	५१३	१४५	यावत्करसार्द्रप्राद० ...	२७२
२४२	महोप्रलयमारुत० (वेणीसं०) ...	३६५	५४३	युगान्तकालप्रतिसंहता० (माघ०) ...	७२४
७१	महिलासहस्रभरिण (गाथासप्तशती) ...	१४५	५४७	ये कन्दरासु निवसन्ति ...	७२९
२४७	महोभूतः पुत्रवतोऽपि (कुमारसं०) ...	३६९	३०२	येन ध्वस्तमनोभवेन (सुभा । चन्द्रकः) ...	४१९
५१९	महोजसो मानधनाः (किरातार्जु०) ...	६९९	१८९	ये नाम केचिदिह (माल०भाध०) ...	३१०
६	माए घोरोवअरणं ...	२८	४४४	येनास्यभ्युदितेन चन्द्र ...	६२३
२९९	मातङ्गाः किमु बलितैः ...	४१५	४८४	येषां कण्ठपरिग्रह० ...	६६६
३८५	माता नतानां संघट्टः (रुद्रटालं०) ...	५३०	२२७	येषां तालिदशेभदान० ...	३४७
१३३	मात्सर्यमुत्सार्य (भर्तृ० शृ० श०) ...	२४१	१०४	येषां दोर्वलमेव दुर्वल० ...	१७८
२६२	" " ...	३८५	१९२	योऽविकल्पमिदमर्थ० (उत्पलाचार्यः) ...	३१२
५३४	मानमस्या निराकर्तुं (दण्डी, काव्यादर्शः) ...	७१७	३७६	योऽसकृत्परगोत्राणां ...	५१६
३८४	मारारिचक्रारामेभ० (रुद्रटालं०) ...	५३०	९७	रङ्केलिहिअणअसण० (गाथा० ५, ५५) ...	१६८
३४४	मित्रे कापि गते सरोरुह० ...	४६८	३००	रक्ताशोक कृशोदरी क (विक्रमो०) ...	४१६
५०५	मुक्ताः केलिविसृजहार० ...	६८४	३१९	" " ...	४३१
९	मुखं विकसितास्मिन् ...	५६	३७४	रजनिरमणमालेः ...	५१४
७६	मुग्धे मुग्धतयैव (अमरुशतकम्) ...	१५२	३८८	रसासार रसा सार० (रुद्रटालं०) ...	५३३
(टी०)	मुनिर्जयति योगीन्द्रो (ध्वनिकारः) ...	१६	८४	राईसु चंदधवलसु ...	१५८
१५९	मूर्ध्नामुद्वृत्तकृता० (हनुमन्नाटकम्) ...	२८५	४५१	राकायामकलङ्कं चेत ...	६३७
३४८	" " ...	४८६	१५६	राकाविभावरीहान्त० ...	२८२
२९५	मृगचक्षुषमद्राक्षम् ...	४१२	४९	राकासुधाकरमुखी ...	१२३
४९७	मृगलोचनया विना० ...	६७४	५७२	राजति तटीयमभिहत० (हरविजयः ५५) ...	७५८
१५३	मृदुपवनविभिन्नो (विक्रमो०) ...	२७९	५७७	राजनारायणं लक्ष्मीः ...	७६३
४०४	मृधे निदाघधर्माशु० ...	५७२	४४०	राजनराजसुता न पाठयति ...	६२०
५०४	यं प्रेक्ष्य चिरलुहापि (मेष्ठः, हयग्रीववध) ...	६८१	२११	राजन्विभान्ति भवतः ...	३३२
१	यः कौमारद्वरः (शाङ्ग० शिलाभट्टारिका) ...	१७	५३२	राज्ये सारं वसुधा (रुद्रटालं०) ...	७१४
२०३	यः पूयते सुरसरिमुख० ...	३२४	२५४	राममन्मथशरेण ताडिता (रघु०) ...	३७७
१९३	यत्तद्वर्जितमत्युग्रं (वेणीसं०) ...	३१३	१०२	रामोऽसौ भुवनेषु (राघवानन्दम्) ...	१८२
२७३	यत्रानुल्लिखितार्थमेव ...	३९४	७७	रुधिरविसरप्रसाधित० ...	१५३
५१८	यत्रैता लहरीचलाचलदशः ...	६९७	१०३	रे रे चञ्चललोचनाञ्चित० ...	१७७
१४३	यथायं दारुणाचारः ...	२७०	२४१	लमं रागावृताङ्गथा (वेणीदत्त० पद्यवेणी २) ...	३६३
२९७	यदा त्वामहमद्राक्षम् ...	४१४	२५३	" " ...	३७७
३६५	यदानतोऽयदानतो० (आनन्द० देवीश०) ...	५०७	२८०	" " ...	४०१
२७२	यदि दहत्यनलोऽत्र (आनन्द० देवीश०) ...	३९३	२८४	" " ...	४०५
४५४	" " ...	६३५	२३७	लमः केलिकचग्रह० ...	३६०
३१२	यद्वक्षनाहितमतिर्वहु (ध्वन्यालोकः ३) ...	४२८	४९८	लतानामेतासामुदित० ...	६७५
२४५	यशोऽधिगन्तुं सुख० (किरातार्जु०) ...	३६८	४३४	लहिकण तुज्झ बाहुफंसं ...	६१३
१९९	यश्चाप्सरोविभ्रम० (कुमारसं०) ...	३२०	७५	लावण्यं तदसौ कान्तिः ...	१५१
(टी०)	यस्मिन् पञ्च पञ्चजनाः (बृहदा०) ...	३३५	५५३	लावण्यैकसि सप्रताप० (खण्डप्रशस्तिः) ...	७३५
५४५	यस्य किञ्चिदपकर्तुं (माघ० १४) ...	७२६	१००	लिखन्नास्ते भूमिं (अमरुशतक) ...	१७३
३५७	यस्य न सविधे दयिता ...	४९९	४१७	लिम्पतीव तमोऽङ्गानि (मृच्छकटिकम्) ...	५८७
७३	यस्य मित्राणि मित्राणि ...	१५०	५६८	" " ...	७५२
११३	यस्यासुहृत्कृतविरस्कृति० ...	१९१	१५२	लीलातामरसाहतो (अमरु०) ...	२७८

क्रमांकः	पद्यम्	पृष्ठे
५३०	वक्त्रस्यन्दिस्वेदविन्दुः	... ७१२
२७४	वक्त्राभ्योर्जं सरस्वत्यधि० (भोजप्र०)	... ३१५
५७६	वक्त्रेन्दौ तव सत्ययं	... ७६२
५६७	वदनसौरभलोभ० (माघ० ६)	... ७५२
३५८	वदनं वरवर्णिन्यास्तस्याः	... ५००
३१३	वद वद जितः स शत्रुः (रुद्रटालं०?)	... ४२९
५०१	वपुःप्रादुर्भावादनु०	... ६७८
१६१	वपुर्विरूपाक्षमक्ष्य० (कुमार०)	... २८८
१८१	वल्लवेद्वर्णचरणैः	... ३०३
५८५	वह्निस्फुलिङ्ग इव (वामनसू० ४, २)	... ७७३
५२८	वाणिअअ हृत्तिदन्ता (आनन्द० ध्वन्यालोकः)	... ७०९
१३२	वाणीरकुडंगुटीण० (ध्वन्यालोकः ३)	... २११
२८२	वाताहारतया जगत् (भल्लटशतकम्)	... ४०३
८६	वारिज्जन्तो वि पुणो	... १८०
२१७	विकसितसहकारतार०	... ३३७
५१०	विदलितसकलारिकुलं (रुद्रटालं०)	... ६९०
२८८	विदीर्णाभिमुखारति०	... ३४९
४२५	विद्वन्मानसहंस	... ६०१
२६९	विधाय दूरे केयूर०	... ३९१
२०४	विनयप्रणयैककेतनं	... ३२५
३६१	विनाशमेतौ नयता (रुद्रटालं०)	... ५०५
५	विनिर्गतं मानदमात्म० (मेण्टः, हयग्रीव- वधम्)	... २३
२४८	विपदोऽभिभवन्त्यविक्रमं (किराता० २)	... ३७१
१३७	विपरीतरए लच्छी	... २५०
५४१	विपुलेन सागरशयस्य (माघ०)	... ७२२
५६३	विभिन्नवर्णा गड्डा० (मघा० ४)	... ७४६
३३५	विमानपर्यङ्कतले (ध्वन्यालोकः ३)	... ४५२
२७	वियदलितमलिनाम्ब०	... २७
९१	विहले खलं तुमं सहि	... १६४
२१३	वेगादुड्डीय गगने	... ३३३
५५८	वेष्टत्वा तुल्यरुचां	... ७४०
(वृ०)	व्यानर्मा दयितानने	... ४३४
२५३	शक्तिर्निर्लिशजेयं तव (शिष्टपाल०)	... ३७६
५९	शनिरशनिश्च तमुच्चैः	... १३४
१५७	शरत्कालसमुद्भासि०	... २८३
५०९	शशी दिवमधूसरो (भर्तृ० नीतिश०)	... ६८८
५३७	शशिषादपि मृदङ्गी (नवसाहसङ्क०)	... ७२०
३०१	शीर्णघ्राणाङ्घ्रिपाणीन् (मयूरशतकम्)	... ४१८
३०	शून्यं वासगृहं (अमरु०)	... १००
५२०	शैलेन्द्रप्रतिपाद्यमान०	... ७०१
२७५	श्यामां श्यामलिमाय० (विद्धशाल०)	... ३९६
१९६	श्रितक्षमा रक्तमुवः	... ३१८

क्रमांकः	पद्यम्	पृष्ठे
१०	श्रीपरिचयाज्ज्ञा अपि (सुभा० रविगुप्तः)	५७
२७९	श्रुतेन बुद्धिर्व्यसनेन	... ४०१
(टी०)	श्रोणीभागस्त्यजति (बालभारतम्)	... ६९४
३०८	षडधिकदशनाडीचक्र० (माल० माघ०)	... ४२४
४००	सअलकरणपरवीसाम०	... ५६७
४७६	स एकस्त्रीणि जयति	... ६६०
(वृ०)	सकलकलं पुरमेतत्	... ५२१
५९१	सक्तवो भक्षिता देव	... ७७६
५३१	संकेतकालमनसं (आनन्द० ध्वन्यालोकः)	७१२
२२९	संप्रामाङ्गणमागतेन (खण्डप्र० । सदुक्ति- कर्णामृतम्)	... ३५०
४५१	" " "	... ६४२
४८६	सततं सुसलासक्षाः	... ६६७
३३३	सत्यं मनोरमा रामा	... ४४८
३६२	स त्वारम्भरतोऽवश्य० (रुद्रटालं०)	... ५०६
३६३	सत्त्वारम्भरतोऽवश्य० (रुद्रटालं०)	... ५०६
२५६	सदा मध्ये यासामियमभृत०	... ३८०
२६७	सदा स्नात्वा निशीथिन्यां	... ३९०
५३९	सद्यः कर्षस्पशमवाप्य (नवसाहसङ्क०)	... ७२१
३८०	सद्वंशमुक्तामणिः	... ५२५
३६०	सज्जारीभरणोपायः (रुद्रटालं०)	... ५०५
५८९	स पीतवासाः प्रगृहीत०	... ७७४
४९१	समदमतङ्गजमदजल०	... ६६८
५८८	स मुनिर्लाञ्छितो (वामनसू० ४, २)	... ७३३
३२४	संप्रहारे प्रहरणैः	... ४३६
१५५	सम्यग्ज्ञानमहाज्योतिः	... २८१
३८६	सरला बहुलारम्भ० (रुद्रटालं०)	... ५३१
३६६	सरस्वति प्रसादं मे (आनन्द० देवीश०)	... ५०७
१८१	स रात्रौ वो दुश्च्यवनो	... २९८
३७५	सर्वस्वं हर सर्वस्य	... ५१५
४०५	सविता विधवति विधुरपि	... ५७२
३२१	सत्रीडा दयितानने	... ४३४
३३५	सशोणितैः क्रव्यमुजां (ध्वन्यालोकः ३)	... ४५२
३६७	ससार साकं दर्पेण (रुद्रटालं०)	... ५०७
४१५	सह दिअहणिसाहि (कर्पूरमञ्जरी)	... ६७१
८९	सहि णवणिहुवणसमरम्मि	... १६३
६९	सहि विरड्ऊण माणस्स	... १४४
१२१	साकं कुरङ्गकदशा	... १९९
१६९	सा दूरे च सुधा०	... २९५
१५१	साधनं सुमहद्यस्य	... २७८
१८८	साधु चन्द्रमसि पुष्करैः	... ३०९
३४	सा पत्युः प्रथमापराध० (अमरु०)	... १०४
७२	सायकसहायबाहोः	... १४६

क्रमाङ्कः	पद्यम्	पृष्ठे	क्रमाङ्कः	पद्यम्	पृष्ठे
७९	सायं स्नानमुपासितं	... १५४	५७९	स्पष्टोलसत्किरण० (हरिविजयम् १९)	... ७६६
५६०	सा वसइ तुज्झ हिअए (गाथासप्त०)	... ७४२	६०१	स्पृशति तिग्मरुचौ (हरिविजयम् ३)	... ७८६
७	साहेन्ती सहि सुहअं (गाथासप्त०)	... २९	२२१	स्फटिकाकृतिनिर्मलः	... ३४०
३१४	सितकरकरुविरविभा	... ४२९	५६१	स्फुरदद्भुतरूपमुत्प्रताप	... ७४३
३५९	"	... ५०१	१६०	सस्तां नितम्बादव० (कुमार०)	... २८७
५३८	सिंहिकासुतसंत्रस्तः	... ७१०	४	खच्छन्दोच्छलदच्छ०	... २२
१६५	सुधाकरकराकर०	... २९२	४७०	खच्छात्मतापुणसमु०	... ६१२
१७८	सुरालयोल्लासपरः	... ३०१	२६१	खपिति यावदयं निकटे	... ३८१
१९	सुव्वइ समागसिस्सदि	... ७७	३१२	खोपेऽपि समरेषु त्वां	... ५५७
२६६	सुसितवसनालंकारायां	... ३८९	३७७	खयं च पल्लवाताम्र० (उद्धटां०)	... ५१९
४७९	"	... ६६२	६०२	"	... ७८७
४४२	सुहृद्वधूवाष्पजल०	... ६२१	३४६	स्वर्गप्राप्तिरनेनैव	... ४७२
४८५	सुजति च जगदिदमवति	... ६६६	२८५	हन्तुमेव प्रवृत्तस्य	... ४०५
२५	सैयं ममाङ्गेषु सुधारस०	... ८९	४६	हरत्यर्थं संप्रति हेतुं० (माघ०)	... ११९
५६९	सो गन्धि एतय गामे	... ७५३	४६८	हरवन्न विषमदृष्टिः	... ६५१
१७०	सोऽच्यैष्ट वेदान् (भट्टिकाव्यम्)	... २९७	११९	हरस्तु किन्तिपविश्रुत० (कुमार०)	... ११७
४४८	सोऽपूर्वो रसनाविपर्यय० (भल्लटश०)	... ६२७	५२७	हंसाणं सरेहिं सिरि	... ७८८
८७	सो सुद्धसामलंगो	... १६१	१४९	हा धिक् सा किल (विक्रमो०)	... २७५
२९१	सौन्दर्यसंपत् तारुण्यं	... ४०९	२१९	हा नृप हा बुध हा कवि०	... ३३८
४२४	सौन्दर्यस्य तरङ्गिणी	... ५९९	३८	हा मातस्स्वरीतासि (नारायणभट्टः)	... १०७
५७५	साभाग्यं वितनोति	... ७६१	४१३	हिंसा त्वामुपरोध०	... ६७०
४८	स्तुमः कं वामाक्षि	... १२२	३२०	हुमि अवहतिअरेहो (आनन्दवर्धनः विषमबाणलीला)	... ४३२
३७८	स्तोकैर्नोन्नतिमायाति	... ५२०	४५२	हृदयमधिष्ठितमादौ (कुट्टिनीमतम्)	... ६३३
११२	स्निग्धयामलकान्ति० (ध्वन्यालोकः २)	१८८	४९४	हे हेलजितबोधिसत्त्व (पुञ्जराज)	... ६७०

वेद वेदाङ्ग विद्यालय
ग्रन्थालय
२२५

ॐ मुमुक्षु भवन वेद वेदाङ्ग पुस्तकालय ॐ
आगत क्रमांक..... १७९९
दिनांक.....

